



UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Tradició i innovació en la tàctica militar romana durant la Segona Guerra Púnica

Ferran Ballarà Pérez

Tutor: Ignasi Garcés Estallo

Grau d'Història

Bloc d'Història Antiga

Curs acadèmic 2017-2018

Resum

En aquest treball, ubicat en la Segona Guerra Púnica, s'analitzarà la importància de la tradició i la innovació en l'evolució de la tàctica militar romana durant aquest conflicte. Amb tal motiu, observarem la influència de la *uirtus* romana així com l'aparició d'innovacions tàctiques, a la vegada que traçarem un recorregut per algunes de les batalles transcendents del període, per estudiar quines formacions i tàctiques es van utilitzar.

Paraules clau: Segona Guerra Púnica, tàctica militar, República romana, Cartago, tradició militar, innovació militar, *uirtus*.

Abstract

In this project, focused on the Second Punic War, I will analyze the importance of tradition and innovation in the evolution of military tactics of the Romans during the conflict. To that end, we will observe the influence of the Roman uirtus and the development of tactical innovations. Furthermore, we will draw an itinerary through some of the significant battles of that period, in order to study which formations and tactics were used.

Key words: *Second Punic War, military tactics, Roman Republic, Carthage, military tradition, military innovation, uirtus.*

Difícilmente es vencido aquel que bien calcula tanto sus propias fuerzas como las del adversario.

Vegecio, *De re militari*, III, 26

¿Qué puede engendrar la guerra sino guerra sin fin?

John Milton

Índex

| | |
|--|-----------|
| 1-Metodologia..... | 1 |
| 2-Introducció..... | 3 |
| 2.1-Estudis moderns sobre els aspectes tàctics romans durant la Segona Guerra Púnica | 4 |
| 2.2-Orígens i evolució de l'exèrcit romà..... | 6 |
| 3-Tradició i innovació, en l'exèrcit, al món romà..... | 10 |
| 4-Batalles analitzades | 13 |
| 4.1-La presa de contacte: el Ticino (218 a.C.) | 13 |
| 4.2-L'avís: El Trèbia (218 a.C.) | 14 |
| 4.3-L'emboscada: El Llac Trasimè (217 a.C.)..... | 17 |
| 4.4-El desastre: Cannes (216 a.C.) | 20 |
| 4.5-Baecula (208 a.C.): Un canvi de rumb?..... | 25 |
| 4.6-Un cop d'efecte: el Metaure (207 a.C.) | 28 |
| 4.7-El principi de la fi: Ilipa (206 a.C.)..... | 30 |
| 4.8-El desenllaç: Zama (202 a.C.)..... | 34 |
| 5-Conclusions | 38 |
| 6-Bibliografia i webgrafia | 41 |
| 7-Annexos | 46 |

1-Metodologia

No vaig tenir problemes per decidir el tema que volia fer, ja que sempre m'havia interessat la temàtica militar i la seva importància en l'antiga Roma, i a més, volia aprofundir en el tema, intentant aportar una nova interpretació sobre la temàtica tractada. El que sí que vaig haver de decidir va ser el període, ja que degut a la gran quantitat d'obres i treballs que s'han fet sobre l'exèrcit romà no sabia en quina època centrar-me. Finalment, vaig trobar en la Segona Guerra Púnica l'escenari ideal per poder desenvolupar dos aspectes que m'interessaven molt: el primer, la tàctica militar al camp de batalla i el segon, el pes de la tradició i la innovació en aquesta tàctica i com això va afectar en el conflicte. Com veurem, la Segona Guerra Púnica conté moltes batalles, escaramusses, setges, saquejos i d'altres accions bèl·liques dignes d'estudi; tot i que jo m'he centrat en la bibliografia que es referia específicament a les batalles terrestres i a les tàctiques militars emprades.

Com he comentat, hi ha molts treballs contemporanis que versen sobre l'exèrcit romà, molts d'ells sobre l'Imperi romà, de manera que em vaig decantar per basar-me en el període de la República romana. Primer de tot vaig fer una lectura general de la història de Roma, enumerant els conflictes que hi tenien lloc, basant-me en les obres sobre la història de Roma de, entre d'altres, José Manuel Roldán Hervás, Arthur Eckstein, William Harris, Yann Le Bohec o Martin Dougherty. Acte seguit, vaig veure que la Segona Guerra Púnica era un conflicte prou general i ampli, temporalment parlant, per desenvolupar la meua hipòtesi, i a la vegada, no prou específic com per haver de centrar-me simplement en dos o tres casos concrets i no tenir suficients referències.

Per això, el següent pas va ser consultar obres i treballs contemporanis que centressin la seva atenció exclusivament, o bona part d'aquesta, en la Segona Guerra Púnica. Amb aquesta finalitat, he utilitzat els treballs que m'han semblat més complets sobre el tema, començant per treballs més antics (publicats al segle XX la majoria) com els realitzats per Howard Scullard, John Lazenby, Brian Caven, J. Lendon... seguint per obres més contemporànies com les d'Adrian Goldsworthy, Nic Fields, Mark Healy, Francisco Gracia o Fernando Quesada, entre d'altres.

La majoria d'aquestes obres ja parlaven sobre el desenvolupament de les batalles i les tàctiques i estratègies utilitzades, la qual cosa em van ser molt útils per establir una base sòlida pel treball. En aquest punt, la meua cerca s'ha basat en intentar contrastar les fonts,

és a dir, comprovar les diverses interpretacions que han fet els autors sobre el tema i tenir clares les controvèrsies existents. Per aquest motiu, vaig estudiar els apartats bibliogràfics dels diferents autors amb l'objectiu d'intentar buscar més informació.

Pel que fa la tradició i la innovació és quelcom que va implícit en la majoria d'anàlisis fets sobre les tàctiques militars romanes, tot i que els autors no en fan una interpretació explícita. Per complementar i arrodonir aquesta visió que jo vull donar a aquest treball, m'ha servit l'article sobre la *uirtus* de Jeremy Armstrong, que servirà de prelude per introduir l'anàlisi que anirem fent de cada batalla. Utilitzant aquest concepte de *uirtus* com a exponent de la tradició militar romana, aniré desgranant la influència que va tenir en els romans en aquest període, a la vegada que veurem com van apareixent noves innovacions tàctiques.

Per acabar de complementar, he centrat la meua recerca en articles més concrets sobre la temàtica militar, per poder aprofundir-hi amb més referències. Per tal motiu, m'han estat útils les revistes *Desperta Ferro* i articles referents únicament a batalles concretes, com per exemple el treball de Fernando Quesada sobre *Baecula*, i sobre les característiques del legionari romà en les Guerres Púniques, l'article de José Millán sobre Ilipa o la compilació de Dexter Hoyos.¹ Arribats a aquest punt, vull agrair al Dr. Ignasi Garcés, el meu tutor, l'ajuda, els coneixements i l'orientació bibliogràfica que em va proporcionar i també a l'Andreu Pino, avesat lector i coneixedor d'un bon nombre d'obres bibliogràfiques sobre el món romà.

Finalment, tot i que les fonts clàssiques no suposen un pilar de la meua bibliografia, sí que les he consultat en ocasions a l'hora de resoldre dubtes i dades concretes, o per llegir testimonis de primera mà quan les interpretacions de diversos autors contemporanis xocaven entre sí o semblava que hi havia alguna contradicció.

Com a apunt final, ja que el present treball versa sobre l'antiga Roma, els protagonistes, tant persones, com localitzacions i elements geogràfics tenen els noms en llatí, i en conseqüència, és vital tenir clar com cal fer les traduccions dels antropònims, en el nostre cas en català. Per això, m'he basat en l'obra de Joan Alberich i Montserrat Ros: *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*.

¹ Tots els autors i obres mencionats estan referits a la bibliografia.

2-Introducció

Al llarg de la història els conflictes armats han estat intrínsecs amb l'ésser humà, fins al punt de ser, durant molts segles, l'única via existent per decidir o modificar el futur de les persones i els pobles. Aquests conflictes armats poden ser representats de diverses maneres, com una simple baralla, una revolta, una batalla, una guerra... Però totes i cada una d'elles tenen unes circumstàncies i un context que les fa úniques, amb protagonistes més o menys rellevants, que van marcar el curs de la història per sempre.

Roma va ser un exemple d'aquesta conflictivitat, tant per activa com per passiva, i la va saber aprofitar i especialitzar per expandir-se i esdevenir, segles més tard, un dels imperis més grans que hi ha hagut mai. De fet, l'exèrcit romà era una de les màquines de guerra més ben formades, militarment i administrativa parlant. Bevent de l'herència grega, va saber sobreposar-se a tot tipus d'entrebancs i dominar una gran varietat de pobles mitjançant diversos factors, entre els quals destaquen; per exemple, la disciplina, l'armament o les tàctiques militars.

Un d'aquests conflictes va ser la Segona Guerra Púnica (218-201 a.C.), emmarcada en el context de les Guerres Púniques, que van tenir lloc entre els anys 264 i 146 a.C. Aquesta guerra va ser molt transcendent per a Roma, perquè va potenciar diverses facetes de Roma, com el fet d'estar lluitant per la pròpia supervivència, enfrontar-se amb un enemic tàcticament i numèricament superior, i haver d'adaptar-se a una realitat adversa.

Com en pràcticament totes les facetes de la història, i també del nostre present, la pugna de la tradició i la innovació va ser recurrent per decidir la perspectiva sota la qual s'enfocaven els problemes. En els conflictes armats, la tradició estava molt arrelada en l'exèrcit, de fet, són dos elements que pràcticament poden anar de la mà. També era un tema cultural, Roma s'havia format d'una determinada manera, i era la que els romans consideraven la correcta: anar a buscar la victòria amb la seguretat que ells eren millors i la confiança que guanyarien. Però davant l'aparició d'oponents més agressius i més forts, és obvi que no sempre funcionaven els mateixos plantejaments tàctics, i que, per tant, calia una nova visió de fer la guerra.

L'objectiu d'aquest treball és intentar analitzar i interpretar el paper i l'evolució de la tradició i la innovació tàctica en l'exèrcit romà en el context de la Segona Guerra Púnica, i com van afectar en el desenvolupament del conflicte; mitjançant l'anàlisi d'algunes de les

batalles més importants que es van lliurar, estudiant també les tropes implicades, les tàctiques utilitzades i les formacions descrites. El criteri d'elecció d'aquestes batalles respon al fet que permetran observar, des de perspectives temporals i territorials diferents, una clara evolució tàctica que ens ajudarà a escenificar el que es vol explicar amb aquest treball. Primer, faré un breu recorregut històric sobre l'evolució de l'exèrcit romà, des dels primers temps de la República fins a la Segona Guerra Púnica. Després, faré un anàlisi sobre la importància de la *uirtus* en l'exèrcit romà i la seva influència en els conflictes armats de Roma. Finalment, em centraré en les batalles i veurem panorames poc esperançadors per a Roma, com Trèbia i Cannes, batalles decisives a Hispania que servirien per disputar el control del territori clau per a la guerra, com Ilipe i escenaris victoriosos, ja amb un exèrcit una mica diferent, com el Metaure i Zama. També comentaré alguns enfrontaments que no són ben bé batalles, sinó emboscades com el Ticino i el Llac Trasimè, per il·lustrar la situació tant complicada a la qual s'enfrontava l'exèrcit romà i l'enorme preparació i intel·ligència militar d'Anníbal.

Per fer-ho, em centraré en bona part de la bibliografia contemporània sobre l'exèrcit romà, les guerres púniques i sobretot, les tàctiques militars emprades en la Segona Guerra Púnica; intentant analitzar les diverses postures, interpretacions i opinions dels autors per intentar desxifrar si la tradició i la innovació en les tàctiques militars van ser decisives per abocar Roma en un fracàs o en una victòria, i quina evolució van tenir durant el conflicte. Es “modernitzaria” tàcticament Roma? Va ser necessària l'aparició de nous elements bèl·lics per contrarestar l'efectivitat púnica? O l'exèrcit romà va poder derrotar els cartaginesos amb les mateixes tàctiques “tradicionals” emprades fins al moment?

2.1-Estudis moderns sobre els aspectes tàctics romans durant la Segona Guerra Púnica

Roma ha estat, des de sempre, un atractiu per molts historiadors i estudiosos en general. Ho demostren l'enorme quantitat de treballs publicats sobre tot tipus de temàtiques d'aquella època: religió, societat, política, disciplina, cultura, literatura, arquitectura... L'exèrcit romà no ha estat l'excepció, és més, des d'anys ençà, ha suscitat un gran interès per saber com funcionava, administrativament i militar un ens tant important com l'exèrcit.

Per aquest motiu, per fer aquest treball ha estat important seleccionar el gra de la palla, és a dir, separar la informació poc adequada a la temàtica que volia treballar. Aquest fet ha requerit una lectura i anàlisi de les diverses obres que em podien ser útils per la redacció

del treball. En el meu cas, la meua principal font d'informació han estat les obres disponibles a la Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història.

La Biblioteca disposa de tot tipus de publicacions referents a Roma, així com de treballs generals de l'exèrcit romà. Conté llibres molt complets publicats al segle XX, com J. Lazenby (1978), B. Caven (1980), W. Harris (1989) o J. M. Roldán (1995), que analitzen al detall la Segona Guerra Púnica en el context de la història de Roma i que són constantment citats pels autors més contemporanis. Tot i això, a l'hora de concretar, m'he basat en obres més modernes, encara que en línies historiogràfiques semblants, com la recopilació de D. Hoyos (2011), A. Goldsworthy (2005 i 2008), N. Fields (2007), J. Lendon (2011) o M. Healy (2009), sense oblidar les fonts clàssiques, Polibi i Tit Livi, que m'han servit com a base a l'hora de consultar i estudiar possibles escenaris confusos.

Totes aquestes obres m'han aportat una base imprescindible per poder començar a realitzar el treball, i el fet que estiguessin a la nostra Biblioteca m'ha facilitat molt la feina. No obstant això, per aprofundir més en el tema, he hagut d'anar més enllà i cercar entre col·leccions de particulars, altres biblioteques i Internet. A més, algunes batalles i conflictes de la Segona Guerra Púnica no apareixien en les obres citades anteriorment i que tenim a la Biblioteca, amb la qual cosa tenia alguns buits d'informació que he hagut de suplir cercant per altres bandes. En són un exemple la gran majoria dels articles més breus, pertanyent a revistes i recopilacions que fan una interpretació més acurada de les tàctiques militars romanes.

Historiogràficament, la majoria dels autors citats han continuat una línia interpretativa molt semblant. Basant-se en les fonts clàssiques, sobretot en Polibi i Tit Livi, les interpretacions i opinions dels autors més contemporanis semblen acceptar el relat historiogràfic dels autors antics, és a dir, una gran part de les descripcions de les batalles fetes per aquests (tàctiques, nombres, armes, formacions...) són acceptades com a bones, i al llarg de la història, els posteriors treballs que s'han anat publicant fins al dia d'avui no han qüestionat, en general, el relat principal dels fets. Tot i això, és molt important mencionar que sí que s'han publicat noves teories, hipòtesis i interpretacions sobre les circumstàncies que envolten aquest relat, com ubicacions geogràfiques, xifres numèriques de tropes, moviments tàctics concrets, explicacions contradictòries i altres buits historiogràfics.

De fet, en força aspectes que tractarem en el treball hi ha diversitat d'opinions i d'interpretacions. Alguns exemples: els historiadors no es posen d'acord sobre quin

general comandava les legions romanes el dia de la batalla de Cannes, ni sobre si Baecula va ser una victòria d'Escipió o una retirada intel·ligent d'Asdrúbal, ni tampoc el perquè de les sofisticades tàctiques romanes utilitzades a Iliapa. Com que les fonts clàssiques també tenen algunes llacunes i en ocasions les dades que ens donen són diferents, no podem més que tenir en compte totes les interpretacions com a possibles, sempre i quan tinguin una base sòlida.

A. Goldsworthy, Y. Le Bohec, J. Lendon i F. Gracia són els que més representació tenen, degut a la complexitat dels seus treballs i la influència que reben dels autors clàssics. Un autor que es desmarca una mica de la línia marcada per la resta és P. Connolly, que aporta noves teories i interpretacions, en ocasions vistes amb escepticisme pels seus contemporanis.

Concloent, tot i una aparent homogeneïtat en el discurs de la tàctica militar romana, en l'actualitat encara hi ha diversos debats oberts sobre qüestions concretes, que afecten algunes de les batalles que mencionarem i algunes de les conclusions que podem extreure dels fets.

2.2-Orígens i evolució de l'exèrcit romà

L'objectiu d'aquest apartat és establir, de manera molt general, un esquema bàsic de l'evolució històrica de l'exèrcit romà (formacions i tàctiques militars), des dels temps de la monarquia fins a les guerres púniques amb l'objectiu de situar un context històric que ens permeti, més endavant, endinsar-nos i concretar altres esdeveniments i batalles.

Des dels seus orígens, Roma ha tingut tota una llarga tradició guerrera després d'anys de lluites contra altres pobles itàlics i posteriorment amb altres potències exteriors. De fet, i segons Lendon, Roma va néixer lluitant per la seva supervivència, degut a la competència itàlica al Laci.² Primer es va veure lluitant contra els diferents pobles itàlics, com els etruscs, a la vegada que s'anava expandint poc a poc i canviava la forma de govern, de monarquia a república. Després de consolidar el seu poder a Itàlia central i després de derrotar als gals, als samnites i al rei Pirros, es van enfrontar a Cartago, en una llarga guerra dividida en tres períodes, un dels quals serà el tema central d'aquest treball. Més endavant, els romans s'enfrontarien als grecs, macedonis i gals, mentre començarien les guerres civils que tindrien com a conseqüència un canvi progressiu de República a Imperi.

² LENDON, J.E. 2013. "Virtus y disciplina. La mente del soldado en la República Media". *La legión romana (I)*. *Desperta Ferro*. Núm. especial VI. 56-61.

En quant a la composició de l'exèrcit, segons Jeremy Armstrong, en un principi, als inicis de la història de Roma es creia que havia imperat la forma de lluitar dels hoplites, habitual al món grec i que havien format en falange.³ Segons la historiografia tradicional, basada en part en el testimoni de Tit Livi, era força clar que les armes i l'equipament romà usat en aquella època (segles VI i V a.C.) corresponien a una manera de lluitar semblant a l'hoplita. Així, el rei Servi Tul·li va dur a terme diverses mesures, anomenades “reformes servianes” per establir una falange hoplita. Aquesta falange seria la formació mínimament estable usada pels romans en la seva expansió en els primers anys de la República.

També hi ha un cert consens en afirmar que l'exèrcit manipular va tenir l'origen en la guerra quasi civil contra la ciutat etrusca de Veis i en les guerres posteriors samnites, conflictes que van fer evolucionar la falange en una formació més pragmàtica. Però cada vegada hi ha més historiadors que posen en dubte aquesta teoria, ja que d'aquella època no tenim fonts fiables i ens hem de fiar del que ens expliquen fonts fragmentades, parcials i plenes de tòpics.⁴ Segons Armstrong: “[...] *todo apunta a que los historiadores romanos bebieron de la historia de Grecia y la emplearon para rellenar los huecos en la romana*”⁵.

Els historiadors han assolit un consens important en diversos punts: en primer lloc, que el model de combat dels primers temps de la República es basava en el saqueig, és a dir, en accions bèl·liques a curt termini; en segon lloc és probable que hi hagués una àmplia varietat de models de combat a la Itàlia Central, que podien ser protagonitzats per exèrcits estatals o privats i que tenien una influència recíproca. Finalment, en tercer lloc, la introducció de la “milícia ciutadana” no es produiria fins molt més tard, després d'una evolució irregular.⁶

També, segons Nic Fields, que ens dóna més detalls que Lendon, la falange tindria simplement 3 línies: la primera de *principes*, i les dues següents de *velites* i *equites*, amb l'objectiu de donar suport a la primera línia.⁷ Aquesta formació estava dissenyada per lluitar a gran escala. Després de les reformes del rei Servi Tul·li i la caiguda del rei Tarquini, el model de govern romà no canviaria gaire en la pràctica, i els còsols farien la funció militar que corresponia anteriorment al rei: utilitzar l'exèrcit pels seus interessos

³ ARMSTRONG, J. 2013. “Los orígenes del ejército de la República”. *La legión romana (I). Desperta Ferro*. Núm. Especial VI, 4-10.

⁴ ECKSTEIN, Arthur. 2006. *Mediterranean Anarchy, Interstate War and the Rise of Rome*. University of California Press, 126-131.

⁵ ARMSTRONG, J. 2013. “Los orígenes...”. *Op. cit.*, 5.

⁶ ARMSTRONG, J. 2013. “Los orígenes...”. *Op. cit.*, 5-6.

⁷ FIELDS, Nic. 2007. *Roma contra Cartago*, Madrid, 18.

particulars. Durant els posteriors anys, Roma es tornaria a definir després de diversos conflictes i del saqueig gal el 387 a.C. L'Estat centralitzaria l'exèrcit, introduint un sistema militar coherent, i l'aplicació d'una forma renovada del consolat i la construcció de les seves muralles. Poc a poc, en el transcurs de les Guerres Samnites l'exèrcit passaria de ser una falange hoplita a un exèrcit manipular. No obstant això, encara no se sap segur quan es va produir exactament el pas de la falange als maniples.⁸

La formació manipular tenia l'avantatge de ser un sistema molt més complet i aportava més mobilitat per adaptar-se a diferents enemics, com veurem més endavant. Principalment, una legió manipular tenia 1.200 *hastati*, 1.200 *principes* i 600 *triarii*, de menys a més experiència que s'organitzaven en camp de batalla en formació *triplex acies* (triple línia). A part d'aquests soldats, cal mencionar que cada legió tenia 300 *equites*, els soldats de cavalleria, organitzats en 10 *turmae* i imprescindibles per cobrir les ales; i els *velites*, els soldats més pobres que formaven la infanteria lleugera. El funcionament era senzill: la infanteria lleugera intentava desmoralitzar i causar els màxims danys possibles a l'enemic, fins que la infanteria pesada entrava en escena: els *hastati* i els *principes* es podien anar alternant, de manera que la primera línia estava sempre plena d'homes frescos. Els *triarii* quedaven en reserva per si havien de fer decantar la balança. La funció dels *equites* era defensar la infanteria de la cavalleria enemiga, i si podien, atacar pels flancs a la infanteria enemiga.

En aquesta època, l'exèrcit romà estava en constant desenvolupament, estava perfeccionant el sistema manipular, i tampoc tenia el prestigi que tindria més tard. Les legions es reforçaven pràcticament cada any, de manera que tampoc hi havia l'esperit de germanor que podia ser vital per l'exèrcit, i tampoc tenia una base sòlida, sinó que estava en constant canvi. Parlem doncs, d'una època on la legió romana també lluitava contra ella mateixa.

Poc a poc, Roma aniria adquirint un tarannà més ofensiu, conquerint i annexionant nous territoris. Aquesta actitud ofensiva, agressiva, seria la que caracteritzaria la República romana en el seu esplendor, així com anys després amb l'Imperi. Aquesta nova interpretació mostra Roma, en els seus inicis, com una espècie de conglomerat i grups d'interessos, que s'adaptaven a les circumstàncies del moment, en lloc de mostrar una

⁸ FIELDS, N. 2007. *Roma...*, *Op. cit.*, 18.

Roma unida, amb una formació clara (la falange, i després la formació en maniples) i amb un exèrcit lluitant a favor de la comunitat romana.⁹

Ja en l'època que ens interessa, que és la Segona Guerra Púnica, l'exèrcit romà havia adaptat el sistema manipular amb molta eficàcia. Ara, les tres línies de batalla (*hastati*, *principes* i *triarii*) deixaven espais entre si per poder retrocedir davant d'una força enemiga superior i permetre una substitució temporal de tropes fresques. Fernando Quesada proposa, basant-se en Lendon, que la formació romana de primera línia era més aviat dispersa per poder tapar tot el front de batalla.¹⁰

Roma hauria de posar a prova aquesta eficàcia en un dels reptes més grans de la seva història: lluitar per la seva supervivència. Roma i Cartago, dues potències comercials i militars, es van trobar en plena expansió per dominar el Mediterrani Occidental. S'enfrontarien tres vegades, essent la segona la més completa territorialment parlant. L'ofensiva de Cartago, comandada per Anníbal,¹¹ tindria diversos escenaris, com Hispania, Gàl·lia, Itàlia i finalment Àfrica. Les grans capacitats d'aquest general deixarien sense arguments la mateixa Roma, que en alguns moments es veuria propera a la desaparició. Cartago no tenia res a envejar a l'exèrcit romà: disposava de recursos, d'una cavalleria formidable i d'elefants. La infanteria estava composta moltes vegades per mercenaris, fet que la tornava menys fiable.

Finalment, Roma es recuperaria i la guerra es traslladaria a territori cartaginès, on Publi Corneli Escipió acabaria amb la resistència púnica a Zama. D'aquest conflicte, Roma aprendria a renovar el seu sistema militar i tàctic i a lluitar en territoris cada vegada més llunyans per expandir-se cada cop més.

⁹ ARMSTRONG, J. 2013. "Los orígenes...", *Op. cit.*, 10.

¹⁰ QUESADA, Fernando. 2003. "El legionario romano en época de las Guerras Púnicas". *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II*, 163-196.

¹¹ Del llatí *Hannibal*, en català es pot traduir tant *Anníbal* com *Hannibal*. En aquest treball l'anomenaré Anníbal; sense la "H". ALBERICH, Joan i ROS, Montserrat. 1993, *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*, Barcelona, 47.

3-Tradició i innovació, en l'exèrcit, al món romà

Què entenem per tradició i innovació en l'antiga Roma, en aquest cas en l'exèrcit?

Amb l'auge conqueridor, Roma va passar a convertir-se en una potència militar i administrativa molt gran, amb molts territoris per defensar. Al ser la primera potència d'Occident, d'altres pobles més febles buscaven protecció, i d'altres aliances. Per això, un soldat de Roma sabia que formava part de la maquinària de guerra més ben feta del moment. Aquesta superioritat en tots els aspectes, sobretot contra els anomenats *barbarii* feia que es donés legitimitat a les tradicions romanes que parlaven del virtuosisme dels guerrers del passat i de la grandesa de les proeses d'altres temps.

En la tradició historiogràfica antiga romana (barrejada amb llegendes), era habitual trobar-se amb relats de combats individuals de generals romans contra bàrbars gegants i salvatges. Els romans creien, segons J. E. Lendon, que la pràctica del combat individual al camp de batalla estava santificada per la tradició immemorial.¹² Ja des de Ròmul, deien que havia estat el primer en dedicar un honor especial a aquell romà que matés el comandant enemic amb les seves pròpies mans. També durant la Segona Guerra Púnica, els comandants estaven influïts per aquesta voluntat de voler participar en un combat individual, un fet que podia catapultar tant la carrera d'un general romà com la d'un soldat ras. Amb aquests combats individuals es posava de manifest la *uirtus* dels soldats romans. El següent fragment de William Harris complementa el que hem comentat fins ara:

*Es necesario poner plenamente de manifiesto la vital importancia que tenía para los aristócratas romanos la búsqueda de laus y gloria. Polibio dice que el Estado romano se esfuerza en producir hombres capaces de soportar cualquier cosa con tal de obtener, en su propio país, la buena reputación que acompaña al valor.*¹³

Per tant, i pel fet de convertir-se en potència mundial, els romans tenien una concepció de superioritat, primer bèl·lica i després moral, segons la qual els plantejaments ofensius o agressius eren els acceptats i ben vistos, ja que simbolitzaven la *uirtus* romana (literalment homenia, derivada del terme *uiros*), el valor que havien de tenir els soldats. La *uirtus*, tal i com ens explica el mateix Lendon, no anava implícita en un home, aquest l'havia de demostrar en cada batalla, una i altra vegada, ja que si fallava, rendint-se o fugint, ningú

¹² LENDON, J.E. 2013. "Virtus y disciplina..." *Op. cit.*, 57-60.

¹³ HARRIS, William. 1989. *Guerra e imperialismo en la Roma Republicana 327-70 a.C.* Madrid, 23.

podria restituir-la-hi.¹⁴ Eren els joves els que havien de fer palesa aquesta *uirtus*, amb l'objectiu de superar els seus antecessors, els seus pares, i lluitaven a primera línia.

L'adopció de la legió manipular, també segons Lendon, era una combinació entre el sistema de lluita de la falange i els valors militars d'un poble, els quals convertien aquesta falange en un desafiament heroic, ja que podia satisfer el desig d'heroïcitat dels soldats romans.¹⁵

En certa manera, era la *uirtus* allò que feia d'un home un romà, a l'hora d'admetre, per exemple, esclaus alliberats i estrangers com a ciutadans romans després d'haver superat l'etapa a l'exèrcit. J. E. Lendon ens ho aclareix en una frase: “*A hombres con uirtus se les podía enseñar a combatir, pero ningún entrenamiento podía hacer un valiente de un cobarde*”.¹⁶

Un altre aspecte clau en la superioritat romana era la disciplina. Curiosament, la disciplina és el contrari de la *uirtus*, és el control i la capacitat per controlar els soldats. La disciplina romana era més aviat un fre per la *uirtus*, ja que se solien castigar més durament els comportaments massa agressius que comportessin un perill per a la unitat, que no pas el fet de fugir com a conseqüència d'un atac. Era el motiu principal de la superioritat de l'exèrcit romà, i una qualitat que els generals havien de saber explotar, però que a vegades veien limitada per la influència de l'aristocràcia romana, que influïa, com veurem més endavant, en l'autoritat dels generals. Com ja he dit, la *uirtus* no anava implícita en un home, i per tant fins i tot l'aristocràcia romana es veia obligada a demostrar-la. En cas d'haver estat reconegut automàticament com a virtuós, un aristòcrata no hauria necessitat exposar-se de la manera que ho feien. En definitiva, l'ètica que havia dominat l'art romà de la guerra era una lluita constant entre la *uirtus* i la disciplina.¹⁷

És evident que, per als soldats de camp, no tot era tant simple: hi havia altres factors que determinaven la mentalitat dels soldats romans, com l'orgull de lluitar al millor exèrcit del moment, servir honorablement, la fidelitat cap a un general especialment carismàtic o el fet

¹⁴ LENDON, J.E. 2011. *Soldados y fantasmas. Mito y tradición en la antigüedad clásica*. Barcelona, 250-253.

¹⁵ LENDON, J.E. 2011. *Soldados... Op. cit.*, 253.

¹⁶ LENDON, J.E. 2013. “Virtus y disciplina...”. *Op. cit.*, 60.

¹⁷ HARRIS, W. 1989. *Guerra e... Op. cit.*, 23-28; LENDON, J. E. 2013. “Virtus y disciplina...”. *Op. cit.*, 60.

de pertànyer a una comunitat humana en la qual cada soldat convivia durant llargs anys amb companys d'armes, fet que establia un referent identitari.¹⁸

Com a conseqüència de la batalla de Cannes, Anníbal va fer entre 10.000 i 19.000 presoners; aquests captius mai van ser rescatats per Roma, ni tant sols pagant un rescat. En aquest aspecte, Lendon dedueix que el Senat romà va considerar que aquells que s'havien rendit eren covards, i per tant, indignes de ser rescatats. Fins i tot, segons el mateix Lendon:

“La preferencia de la muerte antes que la captura y el cruel trato hacia los compatriotas capturados, [...] el sentimiento de que [...] los elementos más abyectos de la sociedad romana -esclavos liberados, convictos, deudores- lucharían mejor por Roma que aquellos que se habían dejado capturar o habían huido”¹⁹.

Perquè si ja s'havien rendit un cop, qui podia afirmar que no ho tornarien a fer?²⁰

Trobem també el cas d'Emili Paulus, cònsol de les legions l'any 216 a.C., juntament amb Varró. Es diu que Paulus tenia intenció de posposar la batalla contra Anníbal, quan aquest estava en territori itàlic, ja que volia evitar una confrontació innecessària a camp obert, on sabia que la cavalleria era superior. Doncs bé, aquesta actitud va ser interpretada com a covardia, tant pel poble romà com per Varró i els soldats de les legions, que volien entrar en batalla de manera imminent.

Podem parlar també de Quint Fabi Màxim, en el context de la Segona Guerra Púnica. Seria nomenat dictador i assumiria el control de les legions l'any 217 a.C., com a resposta al desastre del Llac Trasimè. L'estratègia que seguiria Fabi seria la d'evitar un enfrontament obert amb Anníbal (tàctica anomenada estratègia fabiana), ja que sabia perfectament que tenia les de perdre perquè el cartaginès era un gran estratega, de manera que va iniciar una guerra de desgast, intentant acorralar i desgastar progressivament els cartaginesos. Novament, aquesta estratègia, a priori intel·ligent, va ser jutjada com a covarda, tant des de Roma com des del propi campament romà, ja que creien que Fabi només volia mantenir-se en el poder prolongant la guerra.

¹⁸ KAVANAGH, Eduardo. 2013. “Esprit de corps. El nacimiento de la identidad legionaria”. *La legión romana (II). La Baja Republica. Desperta Ferro*. Núm. Especial VIII, 32-35.

¹⁹ LENDON, J.E. 2013. “Virtus y disciplina...”. *Op. cit.*, 58.

²⁰ LENDON, J.E. 2013. “Virtus y disciplina...”. *Op. cit.*, 60.

4-Batalles analitzades

4.1-La presa de contacte: el Ticino (218 a.C.)

No va ser ben bé una batalla, sinó una escaramussa. Segons Mark Healy, Escipió (pare de l'Àfrica) i Anníbal es van enfrontar en un duel de cavalleries, en el qual va sortir vencedor el segon, degut a la superioritat numèrica de la cavalleria, i també, segons Adrian Goldsworthy, és possible que Escipió menyspreés les tropes cartagineses.²¹

Goldsworthy repassa amb més detalls els fets. Els dos comandants, ansiosos per entrar en batalla, van deixar de banda els preliminars per començar l'acció. Els *uelites* van avançar per fustigar l'enemic, però la cavalleria d'Anníbal, superior en nombre, va avançar directament a la càrrega, amb la qual cosa Escipió va contraatacar amb la pròpia cavalleria. Quan les dues cavalleries van topar, es va formar una *mêlée*, al contrari del que solia succeir en els habituals enfrontaments entre cavalleries. Els *equites* devien desmuntar i seguir la lluita a peu, fins que els nòmides van atacar els flancs dels romans, i aquests van començar a desorganitzar-se i a fugir.²² Yann Le Bohec explica que va ser un enfrontament entre avantguardes.²³

La versió de Giovanni Brizzi i la de Brian Caven coincideix amb la de Goldsworthy: Escipió va enviar els celtes i els *uelites* seguits per la cavalleria pesada romana, mentre que Anníbal va col·locar la cavalleria pesada ibèrica al centre i els nòmides als flancs. Aquests nòmides van ser els que van aniquilar els *uelites*, sense donar-los temps de llençar les seves llances i van rodejar l'exèrcit romà, obligant-lo a fugir.²⁴

Peter Connolly és més crític amb Escipió que els anteriors autors. Ens explica que Escipió, amb la confiança minada per culpa d'escaramusses anteriors, va creuar imprudentment el riu Po i es va trobar per sorpresa amb les tropes enemigues, que els van atacar pels flancs i des de la rereguarda. Tot això suggereix, segons Connolly, que les tropes d'Anníbal estaven amagades, i que van fer caure Escipió en una emboscada.²⁵ Ho demostra també pel

²¹ GOLDSWORTHY, Adrian. 2008. *La caída de Cartago. Las guerras púnicas, 265-146 a.C.* Madrid, 201; HEALY, Mark. 2009. *Cannas. Aníbal diezma las legiones.* Barcelona, 48-49.

²² GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída.... Op. cit.*, 200-204.

²³ LE BOHEC, Yann. 1996. *Histoire Militaire des Guerres Puniquees.* Mònaco, 170.

²⁴ LAZENBY, John. 1978. *Hannibal's War.* Warminster, 53; CAVEN, Brian. 1980. *The Punic Wars.* Londres, 107; BRIZZI, Giovanni. 2009. *Escipión y Aníbal.* Barcelona, 41-42.

²⁵ CONNOLLY, Peter. 2016. *La guerra en Grecia y Roma.* Madrid, 172-174.

fet que tant Polibi com Tit Livi mencionen que els *uelites* no van tenir temps a llançar les javelines i que, segons l'autor, estaven encobrint les errades del general romà.²⁶

La reacció d'Escipió havia estat la típica d'un romà, i en relació amb la tradicional *uirtus*: atacar agressivament en camp obert per aconseguir la màxima glòria possible, i segons Goldsworthy, sense acabar d'analitzar les tropes enemigues i infravalorant la cavalleria cartaginesa.²⁷

No podríem parlar d'innovació en les tàctiques militars romanes, ja que estem parlant d'una escaramussa concreta amb participació de la cavalleria. La formació romana era l'habitual en quan a partides de reconeixement; la infanteria lleugera i els celtes davant seguits per la cavalleria pesada i lleugera. La superioritat numèrica cartaginesa i el fet que com apunten alguns autors, com per exemple Connolly, es tractés d'una emboscada, va establir la diferència.

Escipió es va refugiar a l'oest del riu Trèbia per curar els ferits i recuperar-se, mentre que Anníbal va creuar el riu Po i es va establir davant del campament romà, preparat per presentar batalla. Però Escipió no volia enfrontar-se a Anníbal a camp obert després de la derrota, i no va respondre a la provocació. Poc a poc, les tribus gal·les s'anaven posant de part d'Anníbal.

4.2-L'avís: El Trèbia (218 a.C.)

Amb Escipió encara ferit, era Sempronio Longo qui tenia a càrrec seu les legions i estava cara a cara amb Anníbal. Segons Goldsworthy i Giovanni Brizzi, abans de la batalla en sí, ja hi havia hagut una escaramussa entre genets, quan la cavalleria romana va fer una sortida del campament amb l'objectiu d'atacar soldats púnics que estaven saquejant la zona.²⁸

Després d'això, Anníbal va veure que Longo tenia moltes ganes d'entrar en batalla, en part perquè l'exèrcit cartaginès estava cansat de la marxa que havia hagut de fer per arribar a Itàlia, i per no mostrar debilitat; o potser també perquè el seu col·lega Escipió estava ferit i no hauria de compartir la glòria d'una victòria amb ell.

²⁶ Polib., III, 65, 7; Liv., XXI, 46, 6.

²⁷ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 201.

²⁸ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 205-206; BRIZZI, G. 2009. *Escipión... Op. cit.*, 47. CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 174.

L'endemà, Anníbal, va enviar al seu germà Magó amb 1.000 soldats auxiliars d'infanteria i 1.000 de cavalleria, a amagar-se a una zona boscosa propera als campaments.²⁹ L'objectiu era que ataquessin l'exèrcit romà per darrere. També va enviar part de la cavalleria lleugera fins les fortificacions per atacar-les i fer que els romans sortissin del campament. Longo va caure en la trampa i va fer sortir la cavalleria per perseguir els púnics i després va sortir ell mateix amb la resta de l'exèrcit.³⁰

Longo va creuar el riu Trèbia amb totes les tropes i va establir la formació tradicional romana davant de la cartaginesa: la infanteria pesada al centre organitzada en la *triplex acies* habitual, els aliats als flancs i la cavalleria a les ales. Cal mencionar que els romans no havien menjat res, ja que havien sortit del campament de pressa i corrents, i estaven cansats després d'hores de marxa i congelats per haver creuat el riu Trèbia. Els romans disposaven d'aproximadament 46.000 soldats d'infanteria, comptant l'aliada, i 4.000 de cavalleria mentre que Anníbal tenia 20.000 soldats d'infanteria més els aliats, 10.000 de cavalleria i alguns elefants.³¹

Anníbal havia disposat la infanteria gal·la al centre i la hispana i líbia als flancs, un total d'uns 20.000 homes, amb l'objectiu d'aguantar els atacs de la infanteria rival. Les ales tenien 5.000 homes de cavalleria cada una, i en quant als elefants, els autors no es posen d'acord sobre on estaven situats. Healy afirma que estaven als flancs de la infanteria, però Caven i John Lazenby els col·loquen a les ales.³² Polibi i Tit Livi comenten que els paquiderms estaven davant de les ales de cavalleria.³³ **(Fig. 1)**

La batalla va començar amb un intercanvi de projectils protagonitzat per les infanteries lleugeres, però, segons Goldsworthy i Mark Healy, els *uelites* en van sortir malparats ja que estaven més cansats i havien gastat part de les llances en escaramusses anteriors.³⁴ En aquest punt va avançar la infanteria, amb els *hastati* i *principes* contra la infanteria gal·la. Mentrestant, la cavalleria púnica, molt superior en nombre, va derrotar la cavalleria romana, que va fugir esperitada. A partir d'aquí, Anníbal va ordenar a la infanteria lleugera i a la cavalleria nùmida atacar als flancs de les legions. Els aliats, situats als flancs, no van

²⁹ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 208; BRIZZI, G. 2009. *Escipión...* Op. cit., 47.

³⁰ CAVEN, B. 1980. *The punic...* Op. cit., 111.

³¹ Polib., III, 72, 11-13; HEALY, M. 2009. *Cannas...* Op. cit., 50; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 175.

³² LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 56; CAVEN, B. 1980. *The punic...* Op. cit., 111 ; HEALY, M. 2009. *Cannas...* Op. cit., 50-51.

³³ Polib., III, 72, 9; Liv., XXI, 55, 2.

³⁴ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 211; HEALY, M. 2009. *Cannas...* Op. cit., 50.

poder suportar la pressió d'haver de lluitar contra els elefants, la infanteria lleugera i, a més, les tropes de Magó, que ara els atacaven per l'esquena, i van ser derrotats. Segons Connolly, possiblement els 2.400 *triarrii* devien girar-se per fer front a les tropes de Magó.³⁵ Part de la infanteria romana, uns 10.000 segons Nic Fields, superior en nombre, aguantava, i va fer retrocedir i fugir a la infanteria púnica i als aliats gals i libis, però veient que la batalla estava perduda, va fer mitja volta i va tornar a creuar el Trèbia i va fugir per reunir-se amb Escipió, recollint al seu pas tants legionaris com podia.³⁶

Les baixes romanes van ser d'entre 15.000 i 20.000 homes segons Healy i Caven, o 20.000 segons Connolly, gairebé la meitat de tot l'exèrcit.³⁷ (Fig 2).

Així doncs, Roma va perdre la batalla fent servir la formació i les tàctiques tradicionals, però el problema és que l'enemic, en aquest cas Anníbal, tenia molta capacitat d'adaptar-se a les circumstàncies i saber aprofitar totes les avantatges. Tal i com diu John Lazenby, la batalla de Trèbia va il·lustrar les múltiples facetes que tenia com a militar Anníbal: l'anàlisi psicològic dels seus oponents, tenir cura dels propis soldats, el fet d'intentar l'impossible i utilitzar qualsevol element com un avantatge. Afegeix, també, que les intencions de Longo d'atacar no eren del tot errònies, ja que Anníbal hauria aprofitat l'hivern per reclutar tropes entre les tribus celtes. En conclusió: “...then, Sempronius's mistake may not so much have been in fighting a battle at all, but in fighting it the way he did”.³⁸

La manera de lluitar tradicional romana, que sempre havia funcionat contra altres pobles i en altres contextos, va ser la seguida per la majoria de magistrats romans. El problema va ser que s'enfrontava a un enemic molt diferent, i la força de la tradició i la poca adaptació van provocar desastres com aquest.

Això, sumat a la incompetència de Longo, la seva incapacitat de veure que Anníbal l'estava conduint cap a una trampa i el fet d'infravalorar l'enemic, va provocar un desastre. En aquest sentit podríem recuperar el terme de la *uirtus* per definir aquest general, molt agressiu i ansiós per la victòria i la fama. Com afirma Goldsworthy: “La osadía de Longo

³⁵ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 176.

³⁶ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 57; LE BOHEC, Y. 1996. *Histoire Militaire...* Op. cit., 172-176; FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 72-75; BRIZZI, G. 2009. *Escipión...* Op. cit., 47-48; DOUGHERTY, Martin. 2012. *El guerrero antiguo*. Madrid, 151; GRACIA, Francisco. 2015. *Roma, Cartago, iberos y celtíberos*. Barcelona, 260.

³⁷ CAVEN, B. 1980. *The punics...* Op. cit., 113; HEALY, M. 2009. *Cannas...* Op. cit., 52; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 176.

³⁸ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 58.

era típicamente romana, y es difícil creer que cualquier otro magistrado romano se hubiera comportado de manera diferente en estas circunstancias”³⁹ i també Connolly: “Aníbal sabía que el momento de esta última [batalla] se aproximaba, y que Sempronio [Longo] solo necesitaba un poco de estímulo para lanzarse a ella”.⁴⁰ De manera doncs, que la tradició militar romana va ser un dels motius d’aquesta derrota?

4.3-L’emboscada: El Llac Trasimè (217 a.C.)

En aquesta nova topada parlariem més aviat d’una emboscada i no pas una batalla clàssica. És important també analitzar els moviments previs a la batalla, ja que els moviments del cònsol romà seran determinants.

Després de la victòria cartaginesa al Trèbia, Anníbal va decidir, segons Goldsworthy, moure’s més profundament cap a territori romà per diverses raons: podria alimentar als seus homes amb aliments provinents dels camps enemics, aconseguir botí, fer pressió a Roma i intentar que les victòries aconseguides forcessin als aliats italians a canviar de bàndol.⁴¹

En el bàndol romà, Gemini i Flamini eren els cònsols d’aquell any, i s’havien establert el primer a *Ariminum* (actual Rimini), per cobrir la possible ruta d’Anníbal cap a la costa adriàtica cap a Picè i el segon a *Arretium* (actual Arezzo) l’emplaçament més adequat per cobrir els diferents passos dels Apenins. Flamini, que tindrà importància en la batalla, és descrit per les fonts clàssiques com una persona arrogant i agressiva que havia arribat on era gràcies a l’Assemblea de la Plebs.

Anníbal va decidir creuar les muntanyes cap a Etrúria, i va creuar els Apenins seguint el pas de Porretta o el de Colline.⁴² Un cop arribà a Etrúria, la saquejà i la devastà. Llavors, va rodejar *Arretium*, que és on estava situat Flamini, i va obligar a aquest a seguir-lo.

En aquest punt, Goldsworthy ens mostra un Flamini molt agressiu, que no només va tenir l’error de no estudiar el terreny abans d’avançar, sinó que volia entrar en contacte amb Anníbal el més aviat millor, sense esperar Gemini, i per tant, la culpa del desastre va ser seva, per voler enfrontar-se tot sol amb Anníbal.⁴³ Aquesta visió és compartida per Klaus Zimmermann, qui, tot i no abundar gaire en el tema, afirma que la voluntat d’aconseguir la

³⁹ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída... Op. cit.*, 207.

⁴⁰ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 174.

⁴¹ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída... Op. cit.*, 214.

⁴² GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída... Op. cit.*, 216; HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 53-54.

⁴³ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída... Op. cit.*, 218-221.

glòria per ell sol va provocar la derrota.⁴⁴ Aquesta interpretació és més fidel a Polibi i Tit Livi, qui també mostren un Flamini ple de ràbia i ganes de victòria.⁴⁵

Per altra banda, Healy i Connolly ens mostren un Flamini que, en contra de la mala fama que se li adjudica, estava esperant a Gemini per unir forces i vèncer així a Anníbal. Per tant, Flamini simplement seguia Anníbal a una distància prudent a l'espera de reunir-se amb l'altre cònsol.⁴⁶

Per últim, Lazenby es limita a comentar que les fonts de què disposem són tant hostils cap a Flamini que és impossible saber quina part de la culpa tingué aquest en l'emboscada que patiren els romans.⁴⁷

La nit del 20 de juny, amb Flamini acampat a l'esplanada del costat del llac, Anníbal va fer moure els seus homes i desplegar-los per tots els turons que quedaven al nord-est del llac. Anníbal va desplegar 8.000 piquers i 2.000 foners al llarg del precipici i 10.000 genets i 25.000 celtes al llarg dels turons que rodejaven el camí. La infanteria hispana i africana (uns 10.000 en total) van quedar-se davant del campament.⁴⁸

L'endemà, Flamini es va limitar a avançar, sense enviar exploradors per informar-se de l'estat del terreny, i enmig d'una densa boira va topar amb la infanteria lleugera cartaginesa que els tancava el pas. En aquell moment, la resta de soldats púnics van sortir dels amagatalls i es van abalançar sobre les tropes romanes. Segons Fields, Anníbal tenia 55.000 homes; 20.000 veterans i 25.000 reclutats procedents de la Gàl·lia.⁴⁹ Flamini, per la seva banda, tenia 30.000 homes.⁵⁰

La batalla en sí va ser llarga, va durar 3 hores, tot i que el guanyador era clar: Anníbal. Sense possibilitat de reagrupar-se, els romans es van anar reunint en grups petits, possiblement comandats pels centurions i van intentar resistir com van poder. Al centre és on hi va haver més resistència, i els soldats gals van patir nombroses baixes. Poc a poc, els soldats romans van anar perdent posicions, i alguns van intentar fugir pel llac, essent ofegats o morts pels cartaginesos. Només 6.000 soldats d'avantguarda van poder escapar,

⁴⁴ ZIMMERMANN, Klaus. 2011. "Roman Strategy and Aims". *A companion to the Punic Wars*. West Sussex, 285.

⁴⁵ Polib., III, 82, 2-11; Liv., XXII, 3, 7-14.

⁴⁶ HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 54-55; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 180

⁴⁷ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 62.

⁴⁸ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 180.

⁴⁹ FIELDS, N. 2007. *Roma... Op. cit.*, 76.

⁵⁰ HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 54-57.

trencant la formació de la infanteria lleugera d'Anníbal i es van refugiar a un turó proper. Poc després serien encerclats i fets presoners. El cònsol va morir en batalla, segons Tit Livi, per un genet ínsubre anomenat Ducari.⁵¹ (Fig 3).

Segons Healy, i corroborat també per Nigel Bagnall les baixes van ser de 15.000 pel bàndol romà i 1.500 pel bàndol púnic.⁵² En quant als presoners, parla de 10.000 romans presoners, més els 6.000 que es rendirien després. Goldsworthy i Caven parlen en termes similars: 15.000 presoners (la xifra donada per Polibi) i una quantitat de botí i equip militar considerable.⁵³ Per la seva banda, Fields cita a Polibi i afirma que probablement la xifra de 15.000 morts és exagerada.⁵⁴ Per últim, Brizzi dóna la xifra de poc menys de 20.000 soldats entre els morts i els presoners.⁵⁵

Estem parlant doncs, d'una batalla que no va tenir les característiques tradicionals en quant a formació i estratègia que eren habituals, ja que parlaríem més aviat d'una emboscada i una superioritat inicial cartaginesa.

El que sí que és obvi és que la intel·ligència d'Anníbal va superar qualsevol intent dels cònsols romans d'igualar-lo. Es va saber adaptar al terreny, que de fet no era desconegut per ell, i el va utilitzar en contra dels romans. Va tenir Flamini una actitud típica romana? Va voler forçar tant sí com no Anníbal a enfrontar-se amb ell per obtenir una victòria ràpida i endur-se tots els mèrits o realment va estar esperant al seu company, el cònsol Gemini, i va ser víctima d'una trampa per culpa de la seva poca previsió?

Goldsworthy, quan parla del moment en què Anníbal incitava a Flamini a seguir-lo, diu: *“Flaminio respondió inmediatamente de la manera en que los cartagineses habían previsto y, de hecho, de la forma en que hubiera actuado cualquier otro comandante romano de esa época y, como es lógico, los cónsules del 218”*.⁵⁶

Podríem dir que els generals romans estaven habituats a combatre d'una manera determinada, fixada per la tradició i Anníbal, amb noves tàctiques els va trencar els esquemes.

⁵¹ Liv., XXII, 6, 3.

⁵² BAGNALL, Nigel. 2002. *The punic wars, 264-146 BC*. Oxford, 53; HEALY, M. 2009. *Cannas...* Op. cit., 56-57; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 181.

⁵³ Polib., III, 85, 1; CAVEN, B. 1980. *The punic...* Op. cit., 123; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída...* Op. cit., 222-223.

⁵⁴ FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 76.

⁵⁵ BRIZZI, G. 2009. *Escipión...* Op. cit., 52.

⁵⁶ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída...* Op. cit., 218.

4.4-El desastre: Cannes (216 a.C.)

Es tracta d'una de les grans batalles del període, que tindria una gran repercussió en la seva època, l'any 216 a.C. però també posteriorment ja que seria recordada com un desastre total.

Els cònsols eren Terenci Varró i Emili Paulus; que després del desastre del Llac Trasimè s'havien reunit amb les tropes que quedaven sota el comandament de l'excònsol Gemini. Ja en el moment de sortir de Roma, segons ens explica Healy citant Tit Livi, Fabi Màxim havia criticat i qüestionat l'estratègia de Varró, afirmant que es produiria un nou episodi com el del Llac Trasimè.⁵⁷ L'autor aclareix que probablement Fabi Màxim només criticà l'estratègia ofensiva seguida fins al moment, i no pas al general en si, i que Livi ho hauria modificat segons els seus interessos.⁵⁸ De fet, Lazenby comenta que la victòria pel consolat de Varró no va ser un triomf del poble, sinó que va ser un triomf de la facció del Senat que estava en contra de l'estratègia fabiana i volia enfrontar-se cara a cara amb Anníbal i derrotar-lo.⁵⁹

Després d'unir forces amb Gemini, es van disposar a escollir el camp de batalla. El lloc triat va ser la ribera meridional del riu *Aufidus* (avui Ofanto), en una esplanada. Segons Polibi, Emili Paulus tenia clar que havien d'evitar que la superioritat numèrica de la cavalleria cartaginesa els superés, i afirma que Paulus no estava d'acord amb el camp de batalla escollit per Varró.⁶⁰ Cal tenir en compte, però, la possible parcialitat dels escrits de Polibi i Tit Livi, que volien protegir el bon nom d'Emili Paulus, donant així les culpes de la derrota a Varró.⁶¹

Els exèrcits es van estar estudiant durant dies, fins que el dia 1 d'agost, Anníbal va fer desplegar el seu exèrcit a l'esplanada davant del turó on havia estat acampat. Segons Goldsworthy, Paulus era qui ostentava el comandament aquell dia, i no va voler atacar. Aquesta actitud va ofendre als seus soldats, ja que tenien ànsies d'entrar en batalla i derrotar aquelles tropes que tants maldecaps havien causat a Roma. L'endemà era Varró qui tenia el control, i va decidir presentar batalla.⁶²

⁵⁷ Liv., XXII, 39, 4-9.

⁵⁸ HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 69.

⁵⁹ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 74.

⁶⁰ Polib., III, 110, 1-4.

⁶¹ HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 71-72.

⁶² GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 239.

En aquest punt hi ha hagut certa controvèrsia sobre qui ostentava el comandament de les legions aquell dia. Els cònsols es repartien els dies de forma alternada a l'hora de dirigir les legions. Les fonts clàssiques, Polibi i Tit Livi afirmen que era Varró.⁶³ També Zimmermann dóna per fet que el comandant era Varró i exculpa a Paulus, mentre que Connolly comenta amb escepticisme que tots els autors antics estaven d'acord en que li tocava a Varró liderar les legions.⁶⁴ Mark Healy, per contra, explica que el dia de la batalla era Paulus qui estava a càrrec de la cavalleria, i ocupava el lloc del comandant suprem, i per tant, podia ser ell a qui li toqués manar.⁶⁵ Sobre això, Goldsworthy menciona que no estava clar que aquesta posició fos generalment ocupada pel comandant de les legions, i que per tant, no és prou garantia per comprovar si realment les estava dirigint.⁶⁶

La formació romana era la clàssica: la infanteria, uns 70.000 homes, formava en *triplex acies* al centre, l'ala dreta l'ocupava la cavalleria romana, comandada per Paulus, i es creu que eren entre 1.600 segons Healy i 2.400 segons Goldsworthy, i l'ala esquerra l'ocupava la cavalleria aliada comandada per Varró, amb uns 4.800 homes segons Healy i 3.600 segons Goldsworthy. 10.000 homes van quedar-se al campament gran, i es creu que potser n'hi havia 5.000 més al campament petit.⁶⁷

Cal mencionar una petita variació en la formació romana, i és que els maniples estaven col·locats molt més propers entre sí del que era normal i que la formació era més profunda que ampla, degut a la gran quantitat d'homes de què disposava l'exèrcit. Això era, segons Goldsworthy, degut a diverses raons: permetia als romans moure's més ràpidament, com que part dels soldats de les legions eren reclutes sense massa experiència, la quantitat suplía la qualitat i finalment era més complicat que els soldats poguessin fugir del camp de batalla.⁶⁸

Quin era l'objectiu dels generals romans? Segons Healy, la decisió de presentar batalla a camp obert provenia del Senat. Per tant, i degut als desastres anteriors, Paulus i Varró esperaven repetir l'èxit de la infanteria i que aquesta arrasés la infanteria cartaginesa. De fet, els generals havien escollit el lloc de la batalla al costat del riu precisament per evitar

⁶³ Polib., III, 113, 1-5; Liv., XXII, 45, 4-8.

⁶⁴ ZIMMERMANN, K. 2011. "Roman strategy...". *Op. cit.*, 286; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 190.

⁶⁵ HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 79-81.

⁶⁶ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 241.

⁶⁷ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 79; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 239; HEALY, M. 2009. *Cannas... Op. cit.*, 74-76.

⁶⁸ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 240.

que la cavalleria cartaginesa els rodegés i tenien plena confiança en que no perdrien aquesta batalla.⁶⁹ És més, Varró va intentar aplicar les lliçons apreses de la batalla de Trèbia, intentant evitar una victòria de la cavalleria, amb el riu com a barrera natural.⁷⁰ Tot el que havia de fer la cavalleria romana era aguantar el suficient per que la infanteria fes la seva feina. Un cop fet això, la victòria estaria assegurada. Goldsworthy, afirma: “*El plan de Varrón no era sutil, y no hay nada mejor que las tácticas que utilizaron en Cannas para ilustrar los comentarios anteriores de Polibio a propósito de que los romanos confiaban sobre todo en la fuerza bruta [...]*”.⁷¹

Anníbal, per la seva banda, sabia que els romans centrarien la seva força en la infanteria, i va actuar en conseqüència: el seu pla era el contrari que els romans: fer que la infanteria celta aguantés com més estona millor mentre la cavalleria nùmida i africana derrotaven la romana i rodejaven la infanteria romana, una tàctica força semblant a la utilitzada a Trèbia. La responsabilitat va recaure en Asdrúbal,⁷² qui comandava l’ala esquerra i era l’encarregat d’esborrar del mapa la cavalleria romana.

Anníbal va establir al centre de la formació la infanteria, uns 40.000 homes. La majoria eren celtes, però també hi havia soldats ibers i africans. Els ibers i els celtes estaven disposats en companyies alternes, amb una mida semblant als maniples romans. Havia deixat també dues seccions d’infanteria africana de reserva, amb l’objectiu d’entrar en combat quan els celtes i ibers cedissin. En quant a la cavalleria, Anníbal tenia superioritat numèrica, 10.000 genets. Va disposar tots els genets nùmides, uns 3.500 a l’ala dreta comandats per Hannó, i els africans a l’esquerra, entre els quals hi havia també genets gals i ibers, uns 6.500 en total.⁷³ Possiblement, l’ala esquerra romana estava en igualtat numèrica amb la cartaginesa, però l’ala dreta estava clarament en inferioritat, fet que seria decisiu en el desenllaç de la batalla. (**Fig 4**).

La batalla va començar amb les escaramusses habituals de les infanteries lleugeres d’ambdós exèrcits. Poc després, l’ala esquerra cartaginesa es va llançar a la càrrega contra la romana. Els autors parlen de “*mêlée*”, és a dir, el combat no va ser un seguit de

⁶⁹ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 190.

⁷⁰ CAVEN, B. 1980. *The punic...* Op. cit., 136.

⁷¹ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 241.

⁷² Asdrúbal, del llatí *Hasdrubal*, en català es pot traduir com *Asdrúbal* o *Hasdrúbal*. Com en el cas d’Anníbal, l’anomenaré *Asdrúbal*, sense la “H”. El mateix criteri aplicaré amb Asdrúbal Giscó, que apareixerà més endavant. Font: ALBERICH, Joan i ROS, Montserrat. 1993. *La transcripció...* Op. cit., 47.

⁷³ Polib., III, 114, 5-7; LAZENBY, J. 1978. *Hannibal’s...* Op. cit., 82.

càrregues periòdiques, sinó que va ser una lluita permanent. Emili Paulus va ser ferit al cap pel projectil d'un foner balear, i va desmuntar del cavall. Possiblement la resta de la cavalleria fes el mateix, amb la qual cosa es va lluitar una estona a peu. Finalment, la cavalleria romana va ser posada en fuga.

Pel que fa a la infanteria romana, havia anat avançant per trobar-se amb el front cartaginès, que Anníbal havia disposat de forma convexa per intentar estirar la formació romana. Després dels habituals llançaments de “*pila*”, les dues infanteries van xocar al centre de la batalla. Degut a l'enorme potència de la infanteria romana va fer que poc a poc anessin guanyant terreny a uns celtes que resistien i finalment retrocedien poc a poc. Amb l'ala dreta desfeta, els còsols romans enviaven soldats de reforç a les primeres línies per mantenir el vigor de l'atac i mantenir la superioritat. En aquest moment, van entrar en combat les infanteries africanes, fins aleshores en reserva, i van encarar-se a una multitud de soldats romans desorganitzats i desorientats. Els celtes i ibers que fugien es van adherir a aquest nou atac. Per la seva banda, Varró havia aconseguit mantenir l'ala esquerra en bones condicions, ja que la cavalleria enemiga no feia cap gest per guanyar-los la posició, sinó que realitzava càrregues esporàdiques.

En aquell moment, la cavalleria de l'ala esquerra púnica va deixar de perseguir genets romans, va girar en rodó i va atacar la cavalleria de Varró, qui en veure el que passava va fugir, ja que no tenia possibilitats de guanyar. Asdrúbal va aconseguir que els seus homes no anessin en persecució dels romans, i van començar a atacar la rereguarda de la infanteria romana. Aquesta, superior en nombre però rodejada i sense cavalleria, lluitava amb forces però sense ordre. A partir d'aquí va tenir lloc una carnisseria, ja que els romans, sense possibilitats de fugir només podien resistir sense èxit. Estaven tant prets que possiblement no podien ni defensar-se.⁷⁴

Les baixes van ser enormes, Tit Livi parla de 45.000-47.000 soldats d'infanteria, 2.700 de cavalleria i uns 19.000 fugitius, dels quals gran part serien fets presoners.⁷⁵ Cal destacar l'enorme mortaldat entre els homes d'alt rang presents a la batalla: Paulus va morir, van caure 29 dels 48 tribuns militars, i fins a 80 personalitats senatorials. Segons Connolly, els 10.000 soldats que havien quedat al campament romà van ser capturats l'endemà, i hi va

⁷⁴ LE BOHEC, Yann. 1996. *Histoire Militaire...* Op. cit., 189-193; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída...* Op. cit., 243-251; HEALY, M. 2009. *Cannas...* Op. cit., 80-87; TUCKER, Spencer. 2011. *Battles that changed history: an encyclopedia of world conflict*. Santa Barbara, 50-52; DOUGHERTY, M. 2012. *El guerrero...* Op. cit., 152; GRACIA, Francisco. 2015. *Roma...* Op. cit., 262.

⁷⁵ Liv., XXII, 48, 15-18.

haver 25.000 supervivents.⁷⁶ Anníbal, en canvi, va perdre 8.000 soldats d'infanteria i 200 genets.⁷⁷ (Fig. 5).

Com va afectar el pes de la tradició o la innovació en la derrota romana? Com hem vist, tot i les anteriors derrotes del Ticino i sobretot del Trèbia, els generals romans seguien obcecats en una cosa: aprofitar la superioritat de la infanteria per derrotar l'exèrcit enemic. Caven conclou que la batalla va il·lustrar la capacitat de les diferents parts de l'exèrcit cartaginès de moure's independentment però alhora en conjunció amb les altres, en contrast amb el monolític caràcter de les legions romanes. També podem observar el bon ús que es podia fer d'una infanteria, tot i ser menys nombrosa, i de la cavalleria.⁷⁸

Aquest caràcter monolític que comenta Caven és un dels trets fonamentals que caracteritzaven l'esperit militar romà en aquesta època: la voluntat de vèncer confiant en el poder de les pròpies tropes, sovint molt poc flexibles tàcticament parlant i infravalorant l'enemic.

De la derrota del Trèbia els generals romans en van extreure una conclusió sensata: no deixar espais oberts per evitar que la cavalleria enemiga els rodegés. Però a Cannes això no va ser suficient: l'ala dreta romana va ser escombrada de manera fulminant. La formació romana era la tradicional, amb l'afegit que l'exèrcit era més nombrós que de costum, i això va jugar en contra seva.

Els còsols esperaven arrasar l'exèrcit enemic, però la força de la cavalleria d'Asdrúbal va impedir aquest desenllaç. Possiblement, la mentalitat dels còsols, acostumats a un tipus de desenvolupament de la batalla, no va contemplar la possibilitat de perdre un altre cop. Tot i ser una mica més cauts que a Trèbia, els còsols buscaven una victòria total, i no van analitzar bé l'enemic. La *uirtus* que comentava anteriorment Armstrong torna a aparèixer: els comandants romans van voler lluitar la batalla amb les seves normes, sense posar atenció en els cartaginesos ni les tàctiques d'Anníbal; seguien obcecats a guanyar per la força. Podríem dir que Roma estava topant una vegada i una altra contra un geni militar, que era Anníbal. Les tàctiques i plantejaments d'aquest superaven els costums romans, per això no eren capaços de fer-hi front.

⁷⁶ CONOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 194.

⁷⁷ CAVEN, B. 1980. *The punic... Op. cit.*, 139-140; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caida... Op. cit.*, 250.

⁷⁸ CAVEN, B. 1980. *The punic... Op. cit.*, 142.

4.5-Baecula (208 a.C.): Un canvi de rumb?

Va tenir lloc, en principi, a l'actual Bailén, tot i que encara en l'actualitat hi ha debat sobre la localització exacta del conflicte. La historiografia tradicional ha relacionat *Baecula* amb Bailén però estudis més contemporanis assenyalen altres possibilitats, com Jorge Ramón Corzo, qui afirma que podríem relacionar-la amb Obulco (Porcuna, Jaén).⁷⁹ D'altra banda, alguns investigadors del Centro Andaluz de Aqueología Ibérica assenyalen com a possible ubicació de la batalla el Cerro de las Albahacas (Santo Tomé, Jaén).⁸⁰

En aquest conflicte es van enfrontar Escipió l'Africà amb Asdrúbal Barca. El germà d'Anníbal volia anar cap a Itàlia per reunir-se amb el seu germà gran, que portava allà 10 anys i necessitava tropes de suport, i tenir alhora més forces per fer pressió als aliats italians de Roma. Escipió estava decidit a tallar-li el pas per evitar-ho.

Asdrúbal havia acampat en una zona elevada, amb la rereguarda protegida per un riu i els flancs per turons rocosos. En aquella posició tenia molt avantatge, i per això mateix Escipió va estar dos dies observant i analitzant la situació. Al final, davant la possibilitat que Magó o Asdrúbal Giscó, altres comandants púnics, poguessin unir-se a Asdrúbal, va decidir atacar.

No hi ha gaires dades sobre els efectius de cada bàndol, però segons Fernando Quesada, hi ha un cert consens en pensar que les tropes romanes devien oscil·lar entre les 20.000 i les 25.000 entre romans i aliats itàlics i entre 5.000 i 10.000 aliats locals. Asdrúbal s'estima que tenia entorn a 25.000 homes.⁸¹

Goldsworthy ens explica que Escipió com Asdrúbal van fer avançar les tropes lleugeres per iniciar les escaramusses habituals i els *uelites* romans, amb el suport d'alguns soldats d'infanteria, van fer retrocedir als cartaginesos fins al punt que Asdrúbal va ordenar la sortida i formació de la resta del seu exèrcit, però Escipió havia dividit les seves forces en dos parts, una que comandava ell mateix i que va ascendir pel flanc esquerre d'Asdrúbal, i una altra sota el comandament de Leli qui ascendia per la dreta. Les forces romanes van arribar a dalt abans que Asdrúbal s'hagués pogut adaptar per defensar-se d'aquest atac combinat, i va ordenar a les seves forces que es repleguessin. Aquesta versió, que pinta el

⁷⁹ CORZO, J. RAMÓN. 1975. *La Segunda Guerra Púnica en la Bética*. Sevilla. 231-232.

⁸⁰ Debat mencionat a LÓPEZ, Juan A i ESCOBEDO, Enrique. 2015. "Los caminos ibéricos y la batalla de Baécula". *III Congreso Virtual de la Historia de la Caminería*. 1-2.

⁸¹ CAVEN, Brian. 1980. *The punic... Op cit.*, 205; QUESADA, Fernando. 2012. "Baecula, ¿batalla campal importante o acción de retaguardia reñida?". *Desperta Ferro*. Núm. 17. Madrid, 22.

desenllaç de la batalla com un fracàs d'Asdrúbal, i també és corroborada per Brizzi, Lazenby i Pedro Barceló.⁸² (Fig. 6).

Quesada, seguint l'explicació que dona Polibi, afirma que la batalla es pot interpretar com un signe d'astúcia d'Asdrúbal.⁸³ Una de les raons que dona és que és pràcticament impossible retirar-se ordenadament amb l'enemic en contacte i un riu a l'esquena, enduent-se, a més, el tresor on hi tenia els diners i els sempre lents elefants. Tit Livi es contradia quan parla dels elefants, ja que els implica en la batalla tot i afirmar després que Asdrúbal els havia fet retirar-se abans de començar-la.⁸⁴ Una altra raó seria la versió que diu que Asdrúbal hauria tret la infanteria lleugera i els genets nòmades per cobrir la retirada. Per tant, Quesada conclou que aquestes contradiccions són el resultat de la barreja de dues batalles: l'oficial, que descrivia una derrota púnica caòtica i completa, i la que podria estar encoberta, que és que Asdrúbal hauria sacrificat part de les tropes lleugeres per salvar el gruix de l'exèrcit i escapar-se d'Escipió. El que ens hauríem de preguntar és si Asdrúbal volia presentar batalla o ja havia decidit retirar-se abans d'establir contacte amb els romans.⁸⁵ Connolly ens dona una versió dels fets semblant a la de Quesada; realment, Asdrúbal va ser el verdader guanyador, escapant-se d'Escipió, ja que aquest no estava en condicions de seguir-lo, i marxant cap a Itàlia.⁸⁶

Per la seva banda, Brian Caven, Howard H. Scullard i Francisco Gracia ens diuen que tot i que Asdrúbal ja tenia en ment anar cap a Itàlia, al veure que no tenia possibilitats de guanyar, va decidir retirar-se, és a dir, no va ser una acció premeditada.⁸⁷

En la retirada, Asdrúbal va perdre 8.000 homes d'infanteria i 12.000 van ser fets presoners.⁸⁸ Com és que Escipió no va perseguir a Asdrúbal? Brian Carey explica que possiblement va ser perquè no tenia prou força militar per aturar-lo, i hi havia dos exèrcits

⁸² LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 142; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 327-328; BRIZZI, G. 2009. *Escipión...* Op. cit., 124-125; BARCELÓ, Pedro. 2010. *Aníbal, estratega y estadista*. Madrid, 188.

⁸³ Polib., X, 39, 7-9.

⁸⁴ Els elefants són mencionats a la batalla per Tit Livi (XXVII, 18, 20), però després el mateix autor afirma que Asdrúbal els havia fet marxar abans d'entrar en combat (Liv. XXVII, 19, 1).

⁸⁵ QUESADA, F. 2012. "Baecula...". Op. cit., 24.

⁸⁶ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 203-204.

⁸⁷ SCULLARD, Howard H. 1930. *Scipio Africanus in the Second Punic War*. Cambridge, 108; CAVEN, Brian. 1980. *The punics...* Op. cit., 206; GRACIA, F. 2015. *Roma...* Op. cit., 264-265.

⁸⁸ CAVEN, B. 1980. *The punics...* Op. cit., 206; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 328; QUESADA, F. 2012. "Baecula...". Op. cit., 24.

enemics restants a Hispania. A més, volia restablir les aliances amb els ibers per minar el poder púnic.⁸⁹

No obstant això, l'estratègia romana, pensada per atacar l'enemic que gaudia de la superioritat del terreny, és la mostra d'una gran flexibilitat militar, poc vista fins llavors per part dels generals romans. Segons Scullard, les tàctiques utilitzades per Escipió van ser un trencament amb la tradició militar romana, fent veure que el desenllaç de la batalla es decidiria al centre, mentre que realment es va decidir als flancs.⁹⁰ Caven afegeix que la batalla marca un abans i un després en la tàctica militar romana.⁹¹ A més, Escipió, a diferència dels còsols anteriors, no es va deixar portar per la voluntat d'una victòria, i va buscar una tàctica intel·ligent per aconseguir el màxim rèdit possible a la situació. En aquest punt, les coses començaven a canviar.

El fet de dividir en dos les forces d'atac, va agafar per sorpresa a Asdrúbal, que no s'esperava aquella maniobra. Això va ser clau en la decisió de retirar-se. Escipió no repetia els errors dels seus precedents i no s'enfrontava als enemics de cara i amb la força bruta, sinó que va saber aprofitar-se de les condicions del terreny i de les capacitats de maniobra de les seves tropes. Estaríem parlant d'un general romà diferent i pragmàtic, que no menyspreava l'enemic. En el futur, utilitzaria tàctiques semblants a la de *Baecula*, senyal que sabia interpretar molt bé els moviments de l'enemic.⁹² Com podem veure en aquest fragment de Fernando Quesada:

La descripción de Polibio y Livio permite apreciar una serie de variaciones y añadidos en la estructura y empleo del ejército romano en Baecula, modificaciones que han llevado a algunos autores atribuir a Escipión la aportación de cambios sustanciales en la línea de batalla romana, destinados a aumentar la flexibilidad táctica, en una línea no muy diferente de la impulsada por Aníbal entre sus enemigos. Estas mutaciones impulsadas por Escipión, de acuerdo a esta teoría, serían llevadas a su culminación en Ilija y Zama y mostrarían el genio del general romano[...]⁹³

⁸⁹ CAREY, Brian. 2007. *Hannibal's last battle. Zama & the fall of Carthage*. South Yorkshire, 86-87.

⁹⁰ SCULLARD, H. 1930. *Scipio Africanus...* Op. cit., 109-111.

⁹¹ CAVEN, B. 1980. "The Punic..." Op. cit., 207.

⁹² SCULLARD, H. 1930. *Scipio Africanus...* Op. cit., 111; LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 142; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 204.

⁹³ QUESADA, Fernando. 2015 "La batalla de Baecula en el contexto de los ejércitos, la táctica y la estrategia de mediados de la Segunda Guerra Púnica: Una acción de retaguardia reñida". *La Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica. Baecula, arqueología de una batalla*. Universidad de Jaén, 609.

Tot i no parlar d'una batalla convencional, degut a que Asdrúbal no va arribar a desplegar les tropes i que estava situat en una posició d'avantatge, estaríem davant d'una innovació militar en la Segona Guerra Púnica ja que buscava una manera més pragmàtica i menys tradicional d'assolir la victòria, en contraposició amb Varró o Longo, que tenien una concepció de la guerra més associada a la *uirtus*.

4.6-Un cop d'efecte: el Metaure (207 a.C.)

Després de *Baecula*, Asdrúbal havia sortit d'Hispania amb el seu exèrcit per reunir-se amb Anníbal. Gràcies a alguns contactes que tenia Roma amb *Massalia* (actual Marsella), va saber que Asdrúbal tenia intenció de creuar els Alps, i així ho va fer l'any 207 a.C. Els cònsols romans eren Salinator i Neró, qui estava a *Canusium* (actual Canosa di Puglia) amb ordres de contenir Anníbal. Havent descobert que els dos germans tenien planejat reunir-se a Umbria, Neró va abandonar de nit el seu campament amb 6.000 homes d'infanteria i 1.000 de cavalleria, i va anar a reunir-se amb Salinator a marxes forçades. Va aconseguir reunir-se amb ell sense que l'interceptessin i van sumar forces per poder enfrontar-se a Asdrúbal. Tot i això, segons Goldsworthy, quan l'endemà el cartaginès va formar en ordre de batalla es va adonar que l'exèrcit enemic era més nombrós que el dia anterior.⁹⁴

Durant la nit es va retirar al riu Metaure, però havent estat abandonat pels seus guies, es va perdre, i va ser atrapat per les forces romanes i obligat a presentar batalla. Les forces en ambdós bàndols no són gens clares, Lazenby afirma que Salinator devia tenir entre 20.000 i 25.000 homes, Licí entre 12.000 i 15.000 (ja que eren legions incompletes) i Neró va aportar 7.000 homes de reforç. Asdrúbal hauria tingut entre 20.000 i 30.000 homes, que seria confirmat per la poca disposició del general cartaginès a presentar batalla una vegada va veure les dimensions de l'exèrcit romà. No obstant això, Quesada i Le Bohec donen la xifra de 48.000 infants i 8.000 genets, tenint en compte els reforços (reforços locals i mercenaris) que s'havien unit a Asdrúbal durant la seva travessia.⁹⁵

Neró comandava l'ala dreta romana probablement amb les seves pròpies tropes i la cavalleria aliada, Salinator l'esquerra i la cavalleria romana i Licí, pretor de Salinator, el centre de la formació. Asdrúbal va establir les tropes hispanes a la dreta i les gal·les a

⁹⁴ CAVEN, B. 1980. *The punic... Op. cit.*, 215; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 283; ZIMMERMANN, K. 2011. "Roman strategy...". *Op. cit.*, 290.

⁹⁵ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 190; LE BOHEC, Y. 1996. *Histoire Militaire... Op. cit.*, 233; QUESADA, F. 2015. "La batalla de Baecula en el contexto...". *Op. cit.*, 614.

l'esquerra. El centre estava format per 10 elefants a l'avantguarda i infanteria lígur, tot i que hi ha certa controvèrsia perquè Polibi no menciona als lígurs.⁹⁶ Sobre els elefants, Lazenby i Fields qüestionen que estiguessin al centre perquè Neró, com veurem seguidament, quan fa la volta per atacar l'ala dreta cartaginesa, ataca també als elefants, la qual cosa fa suposar que Asdrúbal volia que els paquiderms ajudessin als hispans a vèncer l'ala esquerra romana i els va situar a un extrem de la batalla.⁹⁷

Val a dir que degut a les condicions en què s'havien escollit el terreny de batalla, ràpidament i per necessitat, la batalla no es va desenvolupar en un terreny òptim. El terreny era estret i irregular, i Goldsworthy ens diu que el flanc esquerre cartaginès estava en terreny elevat, inaccessible per l'ala dreta romana. A més, la formació cartaginesa era més profunda de l'habitual, degut a les condicions del terreny. (Fig 7).

La batalla va començar amb enfrontaments entre el centre i l'ala de Salinator, en un combat molt igualat. En un principi, els elefants van causar un desordre important entre els *hastati*, però després es van revoltar contra les pròpies tropes púniques, degut a que eren molt imprevisibles. El combat estava essent molt dur i cap bàndol aconseguia un avantatge decisiu, i en aquell moment com que Neró no podia envoltar ni arribar a la posició dels gals, va agafar uns quants homes de la seva ala, va passar per darrere de la seva pròpia formació, primer de Salinator i després de Licí, i es va unir a aquest últim en la seva lluita contra els hispans. Aquest nou factor va provocar que l'exèrcit cartaginès s'esfondrés i fugís. Els romans van expulsar els gals del turó on estaven establerts i van destrossar el campament enemic. Asdrúbal, veient que la situació estava perduda, va morir lluitant heroicament. Es creu que els cartaginesos van perdre 10.000 homes i 10.000 més van ser fets presoners, mentre que per part dels romans només 2.000. 6 dels elefants van morir, i els altres 4 van ser capturats.⁹⁸ (Fig 8).

La batalla del Metaure va tenir algunes característiques diferents a les que estem acostumats a veure en la Segona Guerra Púnica. L'exèrcit romà va demostrar un grau d'efectivitat i flexibilitat superiors a l'inici de la guerra, i Roma havia respost amb rapidesa les amenaces cartagineses, preparant un pla per interceptar Asdrúbal amb dos exèrcits

⁹⁶ Polib., XI, 1, 3.

⁹⁷ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 189; FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 81.

⁹⁸ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 190; FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 80-84; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 284-285; TUCKER, S. 2011. *Battles that...* Op. cit., 57; BROOKLAND, Nicholas. 2014. *Metaurus: The Most Important Battle of the Second Punic War*. University of Auckland, 29-35.

abans que es pogués unir a Anníbal. Ho veiem molt clar en el següent fragment de Goldsworthy: “*La situación ya no era la misma que en el 218. Los romanos habían alcanzado un estado de movilización mucho más elevado, y los líderes y los ejércitos tenían mayor experiencia y eran más eficaces*”.⁹⁹

D'altra banda, l'exèrcit romà havia sortit de la seva manera d'actuar tradicional, i es va saber adaptar a les necessitats concretes del moment, en aquest cas el terreny. La flexibilitat amb la que van actuar els soldats romans demostrava l'experiència adquirida amb tants anys de guerra. Els cònsols, tot i arriscar-se, no van basar els seus plantejaments segons la *uirtus*, la mentalitat tan ofensiva i característica de Roma fins aleshores. L'actuació de Neró de moure's ràpidament per ajudar al seu company arriscant-se a deixar les seves legions desprotegides (posteriorment aconseguiria tornar a *Canusium* sense que Anníbal pogués aprofitar-se de la seva absència), i durant la batalla rodejant l'exèrcit per desequilibrar l'exèrcit enemic, van ajudar a assolir una victòria que va servir com a bàlsam per a Roma.

4.7-El principi de la fi: Ilipa (206 a.C.)

La batalla d'Ilipa va servir per decidir el futur d'Hispania. Després de demorar la lluita durant uns anys, finalment els generals es van mostrar disposats a enfrontar-se a l'enemic cara a cara. Es van enfrontar Asdrúbal Giscó i Magó Barca amb Escipió, no gaire lluny de l'actual Sevilla. En quant a les dimensions dels exèrcits, Alberto Pérez Rubio i Goldsworthy expliquen que els autors clàssics donen versions diferents: Polibi parla de 45.000 homes a peu, 4.000 de cavalleria i 32 elefants, mentre que Livi parla de 50.000 infants i 4.500 homes a cavall.¹⁰⁰ Brian Caven i Peter Edwell semblen acceptar la xifra de Livi, mentre que Francisco Gracia Alonso es decanta més per la de Polibi. Escipió tenia 45.000 soldats d'infanteria i 3.000 de cavalleria dels quals només la meitat eren romans o itàlics, la resta eren aliats, generalment hispans. En cavalleria els dos bàndols estaven molt igualats i era poc nombrosa, de manera que el desenllaç estaria protagonitzat per la infanteria.¹⁰¹

⁹⁹ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída... Op. cit.* 282.

¹⁰⁰ Polib., XI, 20, 8-9; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caída... Op. cit.*, 330; PÉREZ, Alberto. 2012. “La batalla de Ilipa”. *Desperta Ferro*. Núm 17. Madrid, 47.

¹⁰¹ CAVEN, B. 1980. *The punic... Op. cit.*, 220; EDWELL, P. 2011. “War abroad: Spain, Sicily, Macedon, Africa”. *A companion to the Punic Wars*. West Sussex, 323; GRACIA, F. 2015. *Roma... Op. cit.*, 266.

Asdrúbal Giscó s'havia establert en una zona elevada fàcil de defensar amb una planura davant seu. Quan Escipió es desplaçava per encarar-lo, Magó va fer una sortida sorpresa amb la cavalleria per causar confusió entre les files romanes, però Escipió, que ja s'ho esperava o simplement volia anar amb compte, havia amagat també una unitat de cavalleria darrere els turons, la qual va atacar Magó, fent-lo retrocedir i finalment fugir. Els següents dies, els exèrcits es van limitar a formar l'un davant de l'altre, sense excessives ganes de lluitar. Escipió formava amb la típica formació romana convencional: les legions romanes al centre, la infanteria espanyola als flancs i la cavalleria a les ales mentre que Giscó posava la infanteria líbia al centre, els aliats hispans als flancs, i la cavalleria i els elefants a les ales.

Però Escipió va decidir confondre l'enemic: va ordenar als seus soldats llevar-se i esmorzar d'hora, i va enviar la cavalleria i els *uelites* a fustigar l'enemic, mentre formava l'exèrcit que, no obstant, no era igual que els dies anteriors: els aliats hispans estaven al centre, i les legions romanes als flancs. Perquè va realitzar aquest canvi? Una de les raons és que Escipió sabia per experiència pròpia (després de la mort del seu pare i oncle) que els aliats hispans no eren de fiar. Per tant, no va voler deixar-los a les ales, on podrien fugir fàcilment, i va preferir establir-los al centre, on es veurien obligats a lluitar. D'altra banda, la part important de l'ofensiva va recaure en les fiables legions romanes, que tenien l'objectiu de vèncer els flancs cartaginesos, i així els hispans feien de contenció de la infanteria africana.¹⁰²

Giscó va respondre fent formar l'exèrcit de seguida, sense donar temps als seus homes per esmorzar, i no va ser fins que va haver format l'exèrcit que es va adonar que la formació romana era diferent. En aquell moment, però, ja era tard per rectificar. (**Fig 9**).

Segons Caven i Connolly, Escipió va esperar a que avancés el dia, per debilitar els soldats enemics.¹⁰³ Després de les escaramusses de la infanteria lleugera, la qual va inutilitzar bona part dels elefants, Escipió va fer retrocedir als *uelites* a les ales i va fer avançar lentament la infanteria hispana ubicada al centre. Mentrestant, els flancs van realitzar una maniobra complexa i arriscada a la vegada: dividits en columnes, van avançar, en maniples, més de pressa que els aliats hispans i, un cop davant l'enemic, es van tornar a ajuntar amb el cos central, formant la típica *triplex acies*. Segons Pérez i Lazenby, això era

¹⁰² CAVEN, B. 1980. *The punic... Op. cit.*, 223.

¹⁰³ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 206.

perquè les columnes avancen més ràpidament que les files i d'una manera més àgil pel terreny irregular.¹⁰⁴

Llavors, les ales i els flancs van atacar a les tropes hispanes de Giscó, situades als flancs, mentre la infanteria hispana aliada dels romans esperava per allargar el contacte amb la infanteria africana. Poc a poc la fam i la pressió de les legions romanes va ser excessiva pels soldats hispans de Giscó, i van començar a sucumbir a la pressió fins que l'exèrcit sencer es va enfonsar i fugir. El general púnic va aconseguir i refugiar-se a *Gades* (actual Cádiz) amb uns 6.000 homes, però la presència cartaginesa a Hispania no tornaria a ser la que havia estat.¹⁰⁵ (**Fig 10**).

Connolly ens presenta també alguns dubtes: perquè la infanteria va fer les maniobres abans comentades? Podria simplement haver avançat en ordre de batalla amb el mateix resultat. I la cavalleria cartaginesa, perquè no va actuar? Segons l'autor, aquests dubtes són fruit de la voluntat de Polibi de quedar bé amb els Escipions, fet que a vegades potser no s'ajustava a la realitat històrica.¹⁰⁶ També Lazenby comenta que Polibi, sempre clar, no explica gaire detalladament algunes de les facetes de la batalla.¹⁰⁷

La batalla d'Illipa va ser una demostració d'ingeni militar d'Escipió, i va suposar un pas més cap a la victòria de Roma en el conflicte. Tàcticament parlant els historiadors afirmen que és brillant i confirmava la línia ascendent que seguia Escipió després de la batalla de *Baecula*. El fet de posar la infanteria romana als flancs i els aliats hispans al centre (possiblement no es fiava del tot dels hispans, sempre imprevisibles), trencava els esquemes tradicionals romans i demostra que l'exèrcit romà era molt més àgil i flexible que no pas al principi de la guerra.¹⁰⁸ Aquest plantejament, a l'inici de la guerra potser hagués pogut estar acusat de ser covard. Però ara es veia que era la millor manera de lluitar contra els cartaginesos. El desenvolupament de la batalla va ser en certa manera semblant al Trèbia i Cannes, en el sentit que van ser els flancs i les ales romans que van arrasar amb els flancs enemics, mentre que la infanteria africana, veterana i sòlida, no va tenir tanta

¹⁰⁴ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 149; PÉREZ, A. 2012. "La batalla...". Op. cit., 49-51.

¹⁰⁵ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 149-151; CAVEN, B. 1980. *The punic...* Op. cit., 220-224; LE BOHEC, Y. 1996. *Histoire Militaire...* Op. cit., 235-237; FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 84-85; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 328-334; BRIZZI, G. 2009. *Escipión...* Op. cit., 163-166; EDWELL, P. 2011. "War abroad...". Op. cit., 322-324; PÉREZ, A. 2012. "La batalla...". Op. cit., 46-51; GRACIA, F. 2015. *Roma...* Op. cit., 266; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 205-207; O'CONNELL, Kevin. *The battle-site of Illipa. Back to basics.*

¹⁰⁶ CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 206-207.

¹⁰⁷ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 150.

¹⁰⁸ GRACIA, F. 2015. *Roma...* Op. cit., 266.

influència en la batalla, ja que no podien deixar el centre desprotegit i anar a ajudar als seus companys. A més, Goldsworthy ja menciona l'existència d'unes legions molt disciplinades i ben preparades, que van fer possible les tàctiques dutes a terme a Ilipa.¹⁰⁹

Escipió, tal i com diu Alberto Pérez, va repetir l'estratègia d'Anníbal de fer combatre a l'exèrcit enemic sense esmorzar, i anar desgastant-lo poc a poc. Va saber jugar amb el seu rival, fent-lo creure que establiria una formació concreta quan en realitat en va posar una altra, i va dur a terme maniobres complicades davant mateix de l'enemic. Això sense mencionar el fet que havia amagat una unitat de cavalleria preveient una emboscada púnica que, efectivament, es va produir.¹¹⁰ En aquests termes també hem de ser cauts, ja que com han mencionat diversos autors, algunes de les fonts clàssiques buscaven congraciar-se amb la família dels Escipions, i possiblement no fossin del tot objectives. També Brizzi afirma que Escipió va copiar la tàctica d'Anníbal a Cannes, ja que es va adonar que les legions eren el millor instrument per dur a terme les maniobres envoltants que havia fet el cartaginès.¹¹¹

Sí que podem afirmar, però, que les principals victòries romanes fins ara (Baecula, Metaure i Ilipa) van arribar fruit d'una innovació tàctica força visible en l'exèrcit romà, que va servir per deixar enrere la rigidesa i la immobilitat de l'estructura militar romana, i que va servir per dur la iniciativa en bona part de les batalles i aconseguir èxits importants. A més, veiem que les legions romanes van complir el seu paper com sempre feien, i Escipió va saber adaptar l'exèrcit a les necessitats de la batalla, d'una manera molt diferent a la de les primeres batalles de la guerra, on els generals tenien menys experiència en el conflicte.

Lazenby, escriu:

*One thing, however, is clear and that is that the Roman army at Ilipa, to say nothing of its commanders, was a very different proposition from the armies which had fought at the Trebbia or at Cannae. The fighting qualities of the Roman soldiers had never been in doubt, but now they had learned to move as units, and had a general who had tactical ideas [...].*¹¹²

¹⁰⁹ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 332.

¹¹⁰ PÉREZ, A. 2012. "La batalla..." *Op. cit.*, 49.

¹¹¹ BRIZZI, G. 2009. *Escipión... Op. cit.*, 164-165.

¹¹² LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 150.

4.8-El desenllaç: Zama (202 a.C.)

La batalla de Zama va ser decisiva per decidir el desenllaç de les guerres púniques. A diferència de les batalles anteriors, ara es lluitava en territori africà amb els cartaginesos defensant-se i els romans atacant. Cartago estava debilitat i, encara que hagués guanyat la batalla, no hagués tingut forces per seguir la guerra.

Els exèrcits es van trobar a Zama, no gaire lluny de Cartago. En un dels dies previs a la batalla, l'exèrcit romà va capturar 3 espies cartaginesos, i segons les ordres d'Escipió, els van fer un recorregut guiat per tot el campament. Això, segons Goldsworthy, podia ben ser degut a l'enorme confiança d'Escipió, però també podia ser que el general romà volia que Anníbal pensés que Masinissa, ara aliat dels romans, encara no havia arribat. Al contrari, Livi afirma que Masinissa ja havia arribat al campament, i el relat dels espies va desanimar Anníbal. Abans de l'enfrontament, els dos generals, Anníbal i Escipió, es van trobar per mantenir una conversa.¹¹³ La posició dels exèrcits és complicada de situar, tot i que es creu que estaven establerts a l'oest de Zama. L'exèrcit cartaginès estava assentat en un turó, en una bona posició, però sense accés a l'aigua. El romà, per contra, sí que disposava d'aigua.

La disposició dels exèrcits mostrava algunes variacions: el romà havia situat la tradicional *triplex acies* però els maniples de *principes* i *triarii* no cobrien els forats deixats pels *hastati*, sinó que estaven situats just darrere, deixant passadissos. Grups de *uelites* estaven situats en aquests espais, tot i que pot ser que només hi fossin per amagar els passadissos. A l'ala dreta hi havia la cavalleria nùmida de Masinissa, qui lluitava una guerra particular contra Cartago i Sífax i veia els romans com un mètode per assolir el tron, i a l'esquerra hi havia la cavalleria italiana sota el comandament de Leli. Cal destacar que el nucli d'aquestes legions havia combatut a Cannes i portaven diversos anys en acció, amb la qual cosa eren veterans amb experiència i ganes de revenja i molt conscients del que s'hi jugaven.

Anníbal també havia copiat parcialment la formació romana: havia disposat 3 files independents. La primera estava composta per gals, lígurs i alguns nùmides, i segons Fields i Goldsworthy podrien ser les restes de l'exèrcit de Magó.¹¹⁴ Darrere hi havia les tropes africanes reclutades per defensar Àfrica, entre els quals libis i ciutadans púnics. La última unitat estava formada pels veterans de guerra d'Anníbal, la força més important. A

¹¹³ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 354.

¹¹⁴ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 222; FIELDS, N. 2007. *Roma... Op. cit.*, 86; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 355.

les ales va situar la cavalleria nùmda a l'esquerra i la cartaginesa a la dreta, mentre que va establir una línia de 80 elefants davant de l'exèrcit. (Fig 11).

Pel que fa a xifres, Goldsworthy parla de 50.000 homes en la força cartaginesa i entre 25.000 i 30.000 soldats d'infanteria i 5.000 i 6.000 genets a la força romana, comptant els reforços de Masinissa.¹¹⁵ Connolly i Caven són escèptics i xifren les unitats cartagineses amb 30.000 homes el primer, i 32.000-35.000 el segon.¹¹⁶

Quins eren els objectius d'ambdós generals? Escipió gaudia de superioritat numèrica en la cavalleria, i per tant, la seva idea havia de ser guanyar la batalla a les ales mentre que Anníbal tenia superioritat en la infanteria, i la seva idea era crear desconcert amb els elefants i atacar amb les dues primeres unitats de l'exèrcit, amb l'objectiu d'involucrar tota la infanteria romana per, finalment, donar el cop de gràcia amb la tercera línia, la dels veterans. Una desavantatge que tenia Anníbal era que les dues unitats d'infanteria no estaven compenetrades entre sí, i actuaven més aviat com a exèrcits independents. Els romans en canvi, podien aportar tropes de reforç constantment.

Així doncs, amb els exèrcits formats un davant de l'altre, van sonar les trompetes per assenyalar l'inici de la batalla. Aquest soroll, com diu Goldsworthy, va espantar els elefants, que van atacar de manera prematura. A la zona esquerra alguns elefants van causar confusió entre les pròpies files, fet que va aprofitar Masinissa per atacar amb la cavalleria i guanyar una superioritat important. La resta dels elefants van avançar cap als romans i van travessar els passadissos, i només alguns van xocar contra la infanteria. Leli va seguir l'exemple de Masinisa i va atacar la cavalleria, posant-la en fuga.¹¹⁷ Tot i que Goldsworthy no hi està d'acord, hi ha alguns autors, com Lazenby i Brizzi, que afirmen que Anníbal, coneixedor de la debilitat de la seva cavalleria, els va fer allunyar-se expressament del camp de batalla per distreure la cavalleria enemiga però és una hipòtesi força precària, ja que deixava l'exèrcit desguarnit i desprotegit.¹¹⁸

Per altra banda, els *hastati* van aconseguir fer retrocedir la primera força cartaginesa, tot i que amb força baixes, i aquesta no va rebre cap mena d'ajuda per part de la segona unitat púnica, senyal de la poca compenetració que hi havia. La segona força, formada per

¹¹⁵ GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 355.

¹¹⁶ CAVEN, B. 1980. *The punic... Op. cit.*, 250; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra... Op. cit.*, 211.

¹¹⁷ Tot i que en la descripció de Tit Livi és tal i com diu Goldsworthy, (Liv. XXX, 33, 13-16); en la narració de Polibi, és Leli qui ataca primer, i el segueix Masinissa (Polib., XV, 12, 5-6).

¹¹⁸ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's... Op. cit.*, 223; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda... Op. cit.*, 354-360; BRIZZI, G. 2009. *Escipión... Op. cit.*, 202-203.

africans, va aconseguir resistir l'impuls dels *hastati* i *principes*, però aviat es van retirar fins a arribar a l'alçada dels veterans, reagrupant-se darrere d'ells.

En aquell moment, Escipió va ordenar formar una línia semblant a la falange d'hoplites, amb els *hastati* al centre i els *principes* i *triarii* als flancs. Aquesta força combinada es va enfrontar als veterans d'Anníbal, i va ser una lluita duríssima, ja que tots dos bàndols anaven equipats de manera semblant i tenien un nombre semblant d'efectius. El final de la batalla es va decidir amb el retorn de la cavalleria romana i de Masinissa, que van envoltar el que quedava de l'exèrcit cartaginès.¹¹⁹ (Fig 12).

Fields, basant-se en Polibi, xifra les baixes amb 20.000 morts i 20.000 presoners pel bàndol cartaginès, i 1.500 pel romà, segons Goldsworthy un 5% del total de l'exèrcit, fet que evidencia la duresa de la batalla.¹²⁰ Caven també aporta la xifra de 1.500-2.500 baixes romanes, mentre que Connolly, en canvi, afirma que les baixes cartagineses són exagerades amb l'objectiu d'enaltir la figura d'Escipió, ja que és impossible que participessin tants homes en el combat.¹²¹

La batalla de Zama va enfrontar dues persones amb coneixements estratègics molt elevats i, a més, l'experiència de batalles anteriors va condicionar la manera de valorar i lluitar la batalla. Segons Goldsworthy, el pla d'Anníbal era força fiable i li hauria pogut sortir bé si els elefants haguessin causat més danys i víctimes als romans, en aquest sentit la tàctica d'Escipió va estar encertada, ja que va evitar mals majors al principi del combat. A més, la disposició de les infanteries cartagineses, l'objectiu de les quals era desgastar l'enemic, va tenir força èxit, ja que va posar entre l'espasa i la paret la infanteria romana. El problema per Anníbal va ser que no va ser capaç de derrotar la infanteria romana abans que tornés la cavalleria i els pogués socórrer.¹²²

Lazenby comenta que el fet que les legions romanes estiguessin més ben preparades i organitzades va ser clau per guanyar la batalla. Diu:

¹¹⁹ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 223; LE BOHEC, Y. 1996. *Histoire Militaire...* Op. cit., 249-252; FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 86; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 354-360; BRIZZI, G. 2009. *Escipión...* Op. cit., 202-203; TUCKER, S. 2011. *Battles that...* Op. cit., 58-59; EDWELL, P. 2011. "War abroad..." Op. cit., 334-337; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 209-211.

¹²⁰ Polib., XV, 14, 9; FIELDS, N. 2007. *Roma...* Op. cit., 86; GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 361.

¹²¹ CAVEN, B. 1980. *The Punic...* Op. Cit., 252; CONNOLLY, P. 2016. *La guerra...* Op. cit., 211.

¹²² GOLDSWORTHY, A. 2008. *La caïda...* Op. cit., 361-362.

[...] it is clear from Polibius' account that Scipio won by the superior organization and fighting-qualities of his troops, not by superior tactics - the story might have been different if Hannibal had been able to match Scipio's cavalry in numbers and quality, and if he had not had to rely, for a third of his infantry strength, on hastily raised levies.¹²³

Brian Caven coincideix en que el control que exercia Escipió sobre les seves tropes i l'alta moral que tenien aquestes; sumat al desastre dels elefants i la poca cohesió entre les dues primeres parts de la infanteria cartaginesa, van ser determinants.¹²⁴

Lazenby ens aporta una dada interessant: ambdós generals tenien una manera diferent d'utilitzar la infanteria. Escipió la feia servir de manera ofensiva, per desbordar els flancs, com a Baecula o la mateixa Zama, on va dur la veu cantant durant pràcticament tota l'estona. Anníbal, en canvi, tendia a utilitzar-la de manera defensiva, a l'espera que la cavalleria decidís el resultat. Ho veiem per exemple al Trèbia i a Cannes. A Zama, tot i tenir el seu propi pla, va esperar que fos Escipió qui atacés.¹²⁵

Zama és l'última batalla de la Segona Guerra Púnica. En aquest cas, les innovacions tàctiques d'Escipió van ser determinants per guanyar la batalla, començant per establir els passadissos darrere les legions per fer-hi passar els elefants, o aguantar la infanteria cartaginesa, superior en nombre, moderant els atacs de les seves tropes per allargar el combat, sabedor que el temps jugava a favor seu.

Així doncs, observem una evolució progressiva des dels inicis de la guerra fins a Zama. L'exèrcit romà experimentarà una major flexibilitat i capacitat d'adaptació, degut a l'experiència dels comandants i els mateixos soldats, i, tot que la formació emprada seguiria sent la mateixa, el seu ús seria diferent.¹²⁶ Per acabar, el concepte de *uirtus* que havíem vist al Ticino o Trèbia, és ara molt menor. En lloc de preparar l'ofensiva pensant en la qualitat de les pròpies tropes i en guanyar fent servir les tàctiques ofensives habituals, ara es preparava un equilibri de forces amb diverses tàctiques i estratègies i tenint molt en compte les capacitats del rival. Com a resultat d'això, observem una millora dels resultats de les batalles.

¹²³ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 226.

¹²⁴ CAVEN, B. 1980. *The punic...* Op. cit., 252-254.

¹²⁵ LAZENBY, J. 1978. *Hannibal's...* Op. cit., 226.

¹²⁶ GRACIA, Francisco. 2013. "Las enseñanzas de la Segunda Guerra Púnica". *Desperta Ferro*. Núm. Especial VI. Madrid, 40.

5-Conclusions

Sóc plenament conscient de que la Segona Guerra Púnica va ser un conflicte que requereix un anàlisi exhaustiu i necessita d'altres perspectives, com podrien ser, per exemple, econòmiques, socials o polítiques per poder entendre'l en tota la seva conjuntura. No obstant això, m'he volgut referir als aspectes específicament militars, és a dir, les característiques i sobretot les tàctiques de l'exèrcit en aquest període, si seguien la línia tradicional romana o si eren innovadores, i la influència que van tenir en l'evolució del conflicte.

Historiogràficament, la major part dels autors consultats segueixen, en termes generals, el relat de Polibi i Tit Livi, i corroboren aquesta evolució tàctica que hem vist així com un canvi subtil de mentalitat dels generals romans i una major adaptació a les circumstàncies. Això no vol dir que aquests autors segueixin fil per randa totes les afirmacions dels autors clàssics. La majoria expliciten ser conscients d'una possible parcialitat de les fonts i també de moltes contradiccions que impedeixen tenir la certesa absoluta dels fets. Aquests dubtes són posats de relleu en les obres, i en moltes ocasions aporten noves interpretacions que difereixen de les teories tradicionals.

Des del començament he intentat tenir en ment la dificultat que suposa entendre la mentalitat dels combatents romans i el perquè de les seves accions. Per pal·liar-ho, he volgut tenir en compte els precedents històrics romans, representats en moltes ocasions per la *virtus*, símbol tradicional romà que influenciava les decisions militars de molts generals romans.

Al principi de la Segona Guerra Púnica, veiem com els generals romans no estan avesats al tipus de combats que els plantejarà Anníbal, qui tindrà un ritme diferent, s'adaptarà al terreny i anirà sempre un pas per endavant. L'escaramussa del Ticino i l'emboscada del Llac Trasimè són dos exemples de la mentalitat segura i confiada dels cònsols romans del moment, Escipió i Flamini, respectivament, van infravalorar l'enemic, confiant en les pròpies tropes, i es van veure sorpresos per l'astúcia d'Anníbal amb resultats catastròfics.

Les batalles del Trèbia i Cannes són exemples de l'immobilisme tàctic que caracteritzava les legions. En les dues van utilitzar la formació *triplex acies*, confiant en la superioritat de la infanteria per guanyar l'enemic. Però poc s'esperaven els moviments estratègics d'Anníbal, estirant la formació per atraure els infants romans cap al centre i rodejar-los

amb la cavalleria, i l'atac sorpresa de Magó per la rereguarda. Longo, el comandant romà, no va ni tan sols plantejar-se uns moviments d'aquestes característiques, fet que evidencia la mentalitat agressiva i poc reflexiva que tenia. A més, el fet que no pogués reaccionar al moviment envoltant de la cavalleria enemiga, també demostra una flexibilitat mínima. A Cannes, el mal ús que va fer Roma de la superioritat numèrica que tenia, demostra la obcecació per derrotar com fos l'exèrcit púnic, mitjançant la disciplina de les legions i els atacs frontals, és a dir, per la força. La reacció a Roma al rebre les notícies del desastre demostren la poca previsió que tenien els romans d'una derrota.

Poc a poc, l'exèrcit romà anirà aprenent dels errors, i serà de la mà d'Escipió que començarà a revertir la situació. A Baecula, Escipió va fer gala de la seva manera pragmàtica d'actuar, en dividir les seves forces en dos per acorralar Asdrúbal. Tot i el debat sobre si va ser una victòria romana o no, és obvi que estem davant d'una flexibilitat tàctica innovadora. Aquesta flexibilitat arribarà a un dels seus punts àlgids al Metaure, on tot i veure la formació *triplex acies*, veiem unes tropes romanes experimentades i on la sagacitat de Neró al moure's per darrere de les pròpies tropes per escombrar una ala concreta, va permetre assegurar una victòria important. Aquest fet hagués estat molt difícil de veure al principi de la guerra, però ara Roma ja sabia contra qui s'enfrontava i quins errors havia comès prèviament.

La culminació d'aquesta evolució en la tàctica militar la trobem a Ilipa. Escipió introduiria uns comportaments que podríem qualificar, vistes les actuacions dels magistrats romans fins al moment, d'impròpies d'un general romà, és a dir, no veiem ni rastre de la impulsivitat dels anteriors comandants. Primer de tot, el fet de canviar la formació habitual: eren els hispans, i no les legions, els que ocupaven el centre de la formació. Amb l'objectiu de treure avantatge de la situació, va fer que l'exèrcit cartaginès sortís sense esmorzar del campament, i veiem que ja havia previst l'atac sorpresa de Magó. Tàcticament, veiem una flexibilitat amb pocs precedents: les legions romanes van avançar en columnes cap a l'enemic i es van situar de manera que els *velites* i la cavalleria podien flanquejar l'exèrcit púnic.

Per acabar, a Zama, observem una lluita entre grans estrategs. Escipió va saber preveure els moviments d'Annibal, i mitjançant passadissos va evitar les investides dels elefants. A partir d'aquí, la batalla va estar molt igualada, entre dos exèrcits molt experimentats que

sabien que s'hi jugaven molt. En aquest cas, la victòria d'Escipió es va deure a la superioritat de la cavalleria.

Així doncs, observem una evolució tàctica definida i marcada per la tradició al llarg dels conflictes mencionats durant la Segona Guerra Púnica. La tàctica manipular no serà la causa de les derrotes, sinó la capacitat dels seus oponents de superar-la mitjançant noves estratègies. La *triplex acies* seguirà essent un bon recurs per enfrontar-se a l'enemic, degut a la dificultat d'aquesta formació per trencar-se. Per tant, el problema serà l'ús que es donarà a aquesta formació. Dels atacs frontals del Trèbia i Cannes, passem a la idea més flexible de l'ús de les tropes per enfrontar-se a les tropes africanes, com a Ilipa i Zama.

El mateix podem afirmar amb la mentalitat romana i la *uirtus*. Al principi de la guerra, algunes de les derrotes militars es deuen, en part, a la mentalitat agressiva i individualista que imperava en la cultura romana. Anníbal, jugarà amb aquest fet i se n'aprofitarà en benefici propi. La gravetat de les derrotes i la necessitat de plantejar d'una manera diferent les pugnes amb les cartagineses farà que, a finals de la guerra, els generals seran més prudents i s'adonin que l'estratègia defensada des d'un principi per personatges com Fabi Màxim, potser no era tant errònia i covarda com s'havia assenyalat. També, tindran molt més en compte els moviments de l'enemic, a la vegada que no es deixaran enganyar tant fàcilment per l'astúcia d'Anníbal.

En conclusió, doncs, la tradició romana, escenificada amb la *uirtus*, tindria un pes important en les principals derrotes romanes a l'inici del conflicte. Després, progressivament deixaria de tenir tanta importància i seria substituïda per una actitud pragmàtica i funcional, acompanyada de les innovacions tàctiques que hem comentat.

L'exèrcit romà, doncs, experimentarà una evolució tàctica progressiva que s'anirà adaptant a les característiques i circumstàncies púniques. L'experiència de les legions cap al final de la guerra les convertirà en una màquina de guerra molt valuosa, on es destacaran per la qualitat més que no pas la quantitat. Si a aquest fet hi sumem el lideratge i la mentalitat innovadora i flexible d'un gran estratega com Escipió, veiem que el resultat seran unes batalles ben diferents a les de l'inici del conflicte, que permetran assolir la victòria contra Cartago.

6-Bibliografia i webgrafia

ALBERICH, Joan i ROS, Montserrat (1993). *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*. Ed. Enciclopèdia Catalana, S.A. Barcelona.

ANTELA-BERNÁRDEZ, Borja i VIDAL, Jordi (2012). *A l'atac! Grans batalles de la història antiga d'Europa i el pròxim Orient*. Ed. RBA Libros, S.A. Barcelona.

ARMSTRONG, Jeremy (2013). “Los orígenes del ejército de la República” a *La legión romana (I). La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*, 4-10.

BAGNALL, Nigel (2002). *The Punic Wars 264-146 BC*. Osprey Publishing, Oxford.

BARCELÓ, Pedro (2010). *Aníbal. Estratega y estadista*. Ed. La Esfera de los Libros, S.L. Madrid.

BELLÓN, Juan P.; MOLINOS, Manuel; GÓMEZ, Francisco; RUIZ, Arturo y RUEDA, Carmen (2012). “Baecula: arqueología de una batalla” a *La Segunda Guerra Púnica en Iberia*. Núm. Especial 17. *Desperta Ferro*, 28-31.

BLE, Eduard (2013). “La artillería de las legiones” a *La legión romana (II). La Baja República*. Núm. Especial VIII. *Desperta Ferro*. Madrid, 70-75.

BRIZZI, Giovanni (2009). *Escipión y Aníbal*. Ed. Círculo de Lectores, S.A. Barcelona.

BROOKLAND, Nicholas (2014). *Metaurus. The most important Battle of the Second Punic War*. University of Auckland.

CADIOU, François (2013). “¿Aficionados o profesionales? La cadena de mando” a *La legión romana (I). La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*. Madrid, 30-35.

CADIOU, François (2013). “La génesis de la cohorte” a *La legión romana (II). La Baja República*. Núm. Especial VIII. *Desperta Ferro*. Madrid, 16-21.

CANTO, Alicia M^a (2015). “La importancia estratégica del Alto Guadalquivir durante la Segunda Guerra Púnica, y el sitio de Ilorci-Amturgi” a *La Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica. Baecula, arqueología de una batalla*. Universidad de Jaén, 163-192.

- CAREY, Brian** (2007). *Hannibal's last battle. Zama & the fall of Carthage*. Ed. Pen & Sword Military. South Yorkshire.
- CAVEN, Brian** (1980). *The Punic Wars*. Ed. Weidenfeld and Nicolson Ltd. Londres.
- CONNOLLY, Peter** (2016). *La guerra en Grecia y Roma*. Desperta Ferro Ediciones SLNE. Madrid.
- CORZO, J. Ramón** (1975). *La Segunda Guerra Púnica en la Bética*. Universidad de Sevilla.
- DANDO-COLLINS, Stephen** (2012). *Legiones de Roma*. Ed. La Esfera de los Libros, S.A. Madrid.
- DOUGHERTY, Martin** (2012). *El guerrero antiguo 3000 a.C. - 500 d.C.* Ed. LIBSA. Madrid.
- ECKSTEIN, Arthur** (2006). *Mediterranean Anarchy, Interstate War and the Rise of Rome*. Berkeley. University of California Press.
- EDWELL, Peter** (2011). "War abroad: Spain, Sicily, Macedon, Africa" a Dexter Hoyos (ed.), *A Companion to the Punic Wars*. Ed. Blackwell Publishing Ltd. West Sussex, 320-338.
- FEUGERE, Michel** (1993). *Les armes des Romains de la République à l'Antiquité Tardive*. Ed. Errance. París.
- FIELDS, Nic.** (2009). *Roma contra Cartago*. Ed. RBA. Coleccionables. Barcelona.
- FRONDA, Michael.** (2011). "Hannibal: Tactics, Strategy and Geostrategy" a Dexter Hoyos (ed.), *A Companion to the Punic Wars*. Ed. Blackwell Publishing Ltd. West Sussex, 242-259.
- GRACIA, Francisco** (2012). "La conquista de Cartago Nova. Punto de inflexión en la guerra de Iberia" a *La Segunda Guerra Púnica en Iberia*. Núm 17. *Desperta Ferro*. Madrid, 16-20.
- GRACIA, Francisco** (2013). "Las enseñanzas de la Segunda Guerra Púnica" a *La legión romana (I). La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*. Madrid. 36-40.

- GRACIA, Francisco** (2013). “Las reformas de Mario” a *La legión romana (II)*. *La Baja República*. Núm. Especial VIII. *Desperta Ferro*. Madrid, 6-15.
- GRACIA, Francisco** (2015). *Roma, Cartago, iberos y celtiberos*. Ed. Planeta, S.A. Barcelona.
- GOLDSWORTHY, Adrian** (2005). *El ejército romano*. Ed. Akal. Madrid.
- GOLDSWORTHY, Adrian** (2008). *Grandes generales del ejército romano*. Ed. Ariel. Barcelona.
- GOLDSWORTHY, Adrian** (2008). *La caída de Cartago*. Ed. Ariel. Barcelona.
- GÓMEZ, Jaime** (2012). “El ejército cartaginés en Iberia durante la Segunda Guerra Púnica” a *La Segunda Guerra Púnica en Iberia*. Núm 17. *Desperta Ferro*. Madrid, 10-15.
- HARRIS, William** (1989). *Guerra e imperialismo en la Roma republicana 327-70 a.C.* Siglo XXI de España editores S.A. Madrid.
- HEALY, Mark** (2009). *Cannas. Aníbal diezma las legiones*. Ed. RBA Coleccionables. Barcelona.
- HERNÁNDEZ, F. Xavier** (2001). *Història Militar de Catalunya. Vol. 1: Dels ibers als carolingis*. Rafael Dalmau, Editor. Barcelona.
- KAVANAGH, Eduardo** (2013). “Esprit de corps. El nacimiento de la identidad legionaria” a *La legión romana (II)*. *La Baja República*. Núm Especial VIII. *Desperta Ferro*. Madrid, 32-35.
- KAVANAGH, Eduardo** (2013). “Ordenando el caos. Táctica de pequeñas unidades en el ejército romano republicano” a *La legión romana (I)*. *La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*. Madrid, 18-22.
- LAZENBY, John** (1978). *Hannibal's War*. Ed. Aris & Phillips Ltd. Warminster.
- LE BOHEC, Yann** (1996). *Histoire Militaire des Guerres Puniqes*. Éditions du Rocher. Mònaco.
- LE BOHEC, Yann** (2004). *El ejército romano. Instrumento para la conquista de un imperio*. Ed. Ariel. Barcelona.

LE BOHEC, Yann (2013). “La legión según Polibio” a *La legión romana (I). La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*. Madrid, 12-17.

LONDON, J.E (2011). *Soldados y fantasmas, mito y tradición en la antigüedad clásica*. Ed. Planeta S.A. Barcelona.

LONDON, J.E (2013). “Virtus y disciplina. La mente del soldado en la República Media” a *La legión romana (I). La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*. Madrid, 56-61.

LOMAS, Kathryn (2011). “Rome, Latins, and Italians in the Second Punic War” a Dexter Hoyos (ed.), *A Companion to the Punic Wars*. Ed. Blackwell Publishing Ltd. West Sussex, 339-356.

LÓPEZ, Juan A i ESCOBEDO, Enrique (2015). “Los caminos ibéricos y la batalla de Baécula”. *III Congreso Virtual de la Historia de la Caminería*. [Consultable a <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5714806>].

MILLÁN, José (1986). “La Batalla de Ilipa”, *Habis*, 17, 283-304.

O’CONNELL, Kevin. *The Battle-Site of Ilipa: Back to Basics*. [Consultable a https://www.academia.edu/24671515/THE_BATTLE-SITE_OF_ILIPA_BACK_TO_BASICS].

PÉREZ, Alberto (2012). “Iberia, ¿el frente decisivo?” a *La Segunda Guerra Púnica en Iberia*. Núm. 17. *Desperta Ferro*. Madrid, 6-15.

PÉREZ, Alberto (2012). “La batalla de Ilipa” a *La Segunda Guerra Púnica en Iberia*. Núm. 17. *Desperta Ferro*. Madrid, 46-51.

PÉREZ, Alberto (2013). “Dulce et decorum est pro patria mori. El rostro de la batalla” a *La legión romana (I). La república media*. Núm. Especial VI. *Desperta Ferro*. Madrid, 74-81.

POLIBIO. *Historias. Libros I-V*. Ed. Gredos (1991). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.

POLIBIO. *Historias. Libros V-XV*. Ed. Gredos (1996). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.

- QUESADA, Fernando** (2003). “El legionario romano en época de las Guerras Púnicas: Formas de combate individual, táctica de pequeñas unidades e influencias hispanas” a *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II. Historia Antigua*. 163-196.
- QUESADA, Fernando** (2012). “Baecula, ¿batalla campal importante o acción de retaguardia reñida?” a *La Segunda Guerra Púnica en Iberia*. Núm 17. *Desperta Ferro*. Madrid, 22-26.
- RAWLINGS, Louis** (2011). “The War in Italy, 218-203” a Dexter Hoyos (ed.), *A Companion to the Punic Wars*. Ed. Blackwell Publishing Ltd. West Sussex, 299-319.
- ROLDÁN, José Manuel** (1995). *Historia de Roma*. Ed. Universidad de Salamanca. Salamanca.
- ROLDÁN, José Manuel i WULFF, Fernando** (2001). *Citerior y Ulterior. Las provincias romanas de Hispania en la era Republicana*. Ed. AKAL. Madrid.
- SAGE, Michael M** (2013). “Los auxiliares en el ejército de la República” a *La legión romana (II). La Baja República*. Núm. Especial VIII. *Desperta Ferro*. Madrid, 36-42.
- SCULLARD, Howard H** (1930). *Scipio Africanus in the Second Punic War*. Ed. CUP Archive. Cambridge.
- TITO LIVIO**. *Historia de Roma IV*. RBA Coleccionables (2008). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.
- TITO LIVIO**. *Historia de Roma V*. RBA Coleccionables (2008). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.
- TUCKER, Spencer** (2011). *Battles that changed history: an encyclopedia of world conflict*. Ed. ABC-CLIO. Santa Barbara.
- VALVERDE, Luis A** (2013). “El protagonismo táctico de la honda” a *La legión romana (II). La Baja República*. Núm. Especial VIII. *Desperta Ferro*. Madrid, 44-48.
- ZIMMERMANN, Klaus** (2011). “Roma Strategy and Aims in the Second Punic War” a Dexter Hoyos, (ed), *A Companion to the Punic Wars*. Ed. Blackwell Publishing Ltd. West Sussex, 280-298.

7-Annexos

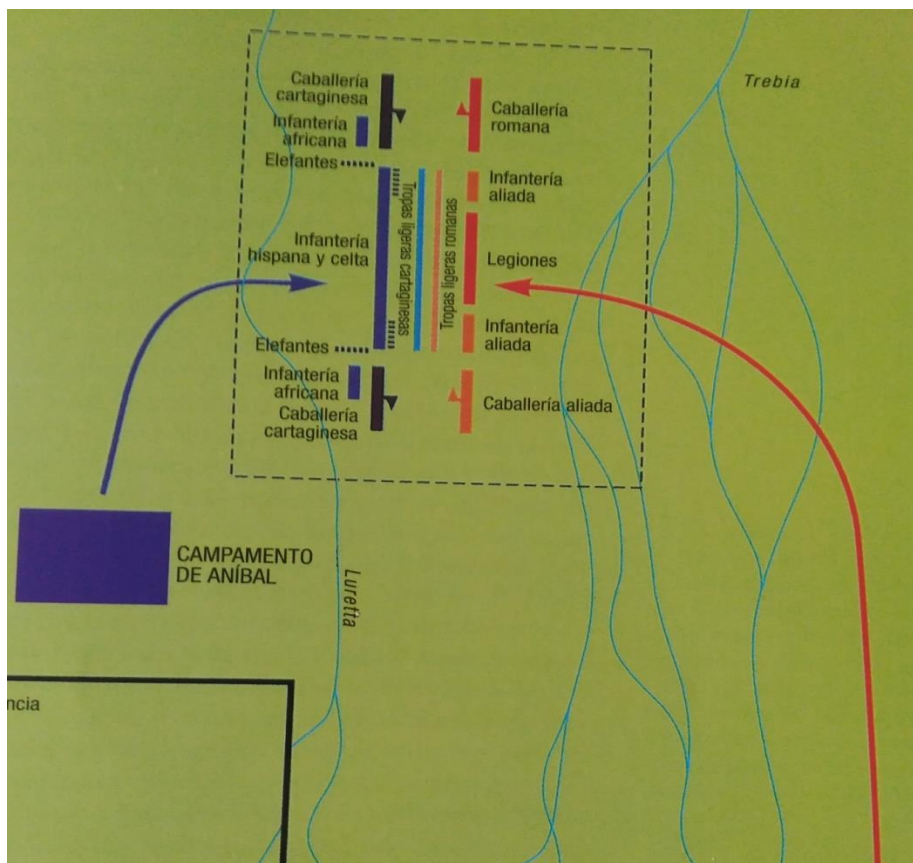


Figura 1. Disposició tàctica de la batalla de Trèbia.

Font: HEALY, Mark (2009). Pàg 51.



Figura 2. Evolució tàctica de la batalla de Trèbia.

Font: HEALY, Mark (2009). Pàg. 51.

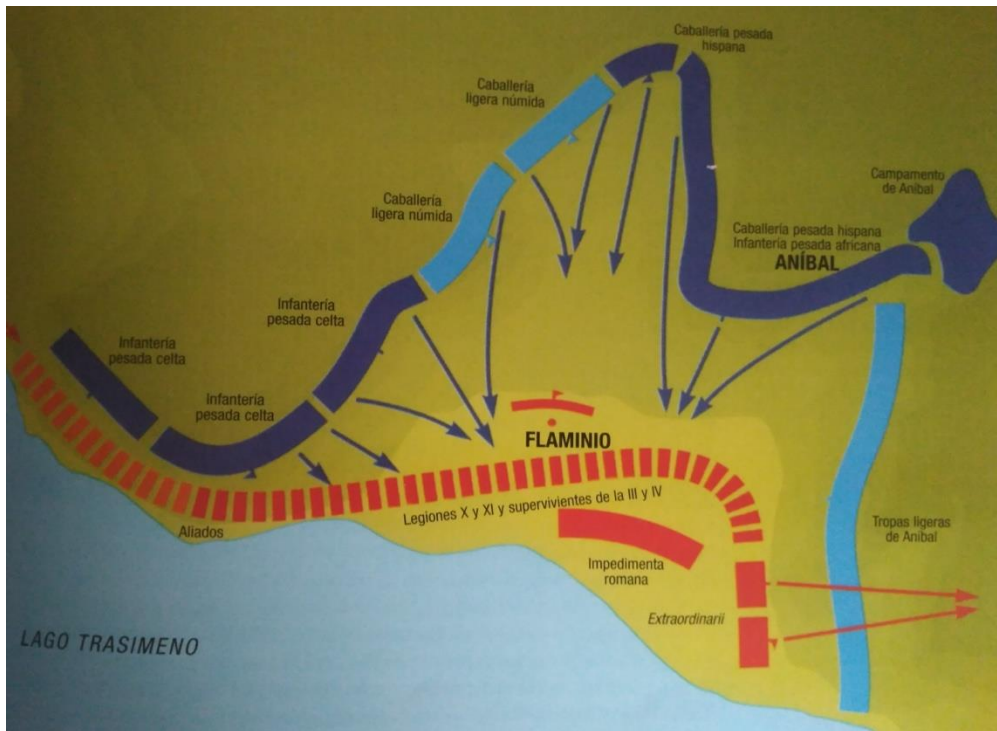


Figura 3. Evolució tàctica de l'emboscada del Llac Trasimè.

Font: HEALY, Mark (2009). Pàg. 55.

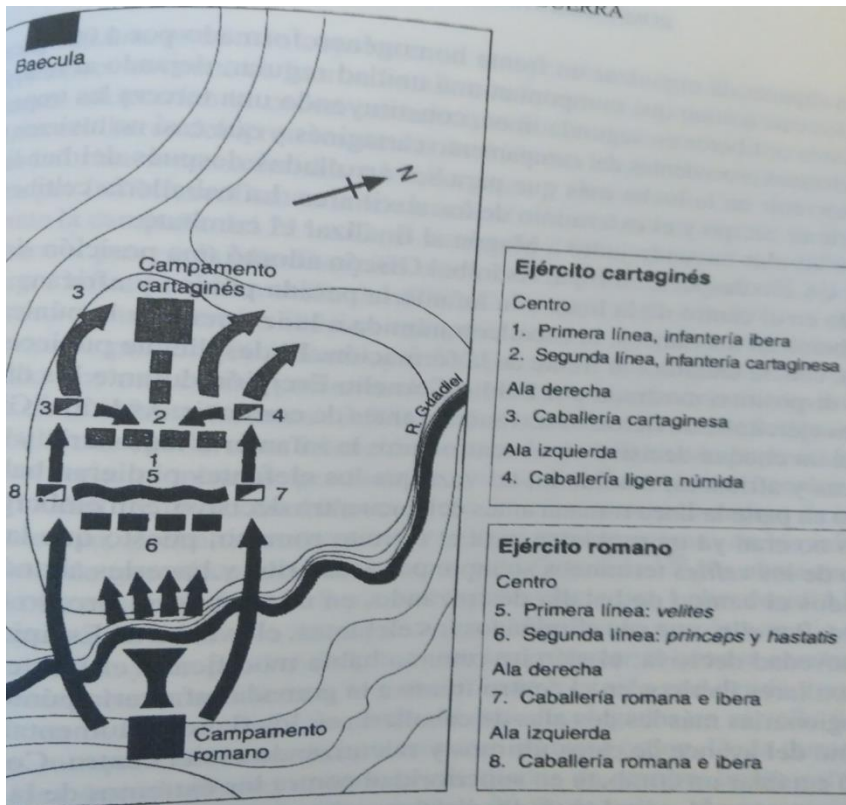


Figura 6. Disposició i evolució tàctica de la batalla de Baecula.

Font: GRACIA, Francisco (2015). Pàg. 265.

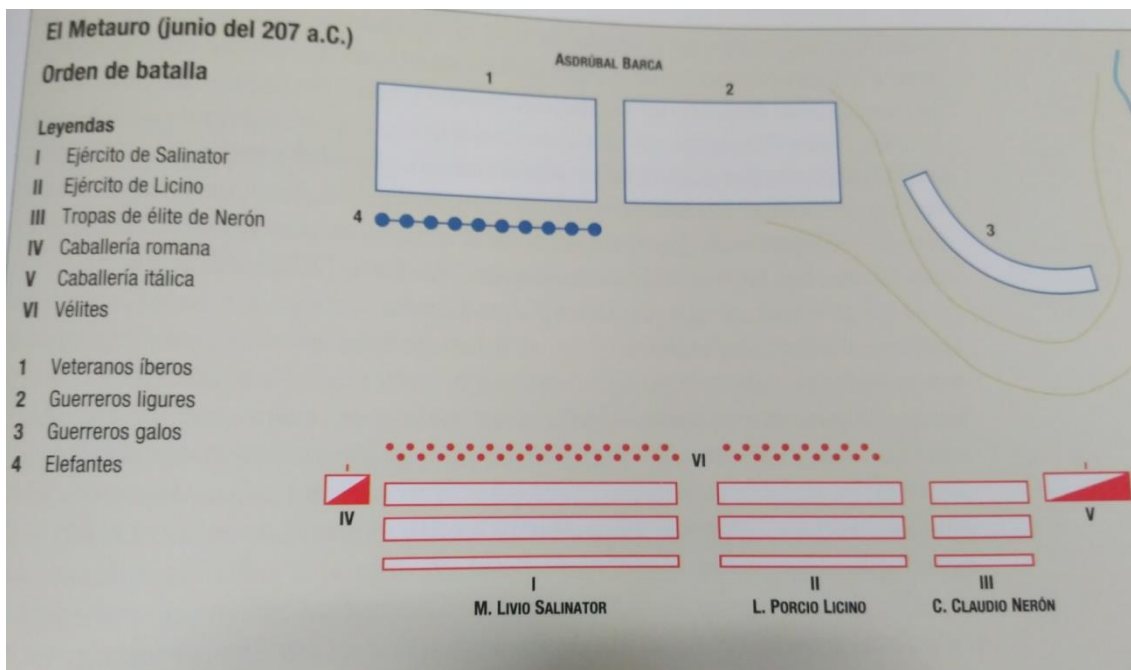


Figura 7. Disposició tàctica de la batalla del Metauro.

Font: FIELDS, Nic (2009). Pàg. 79.

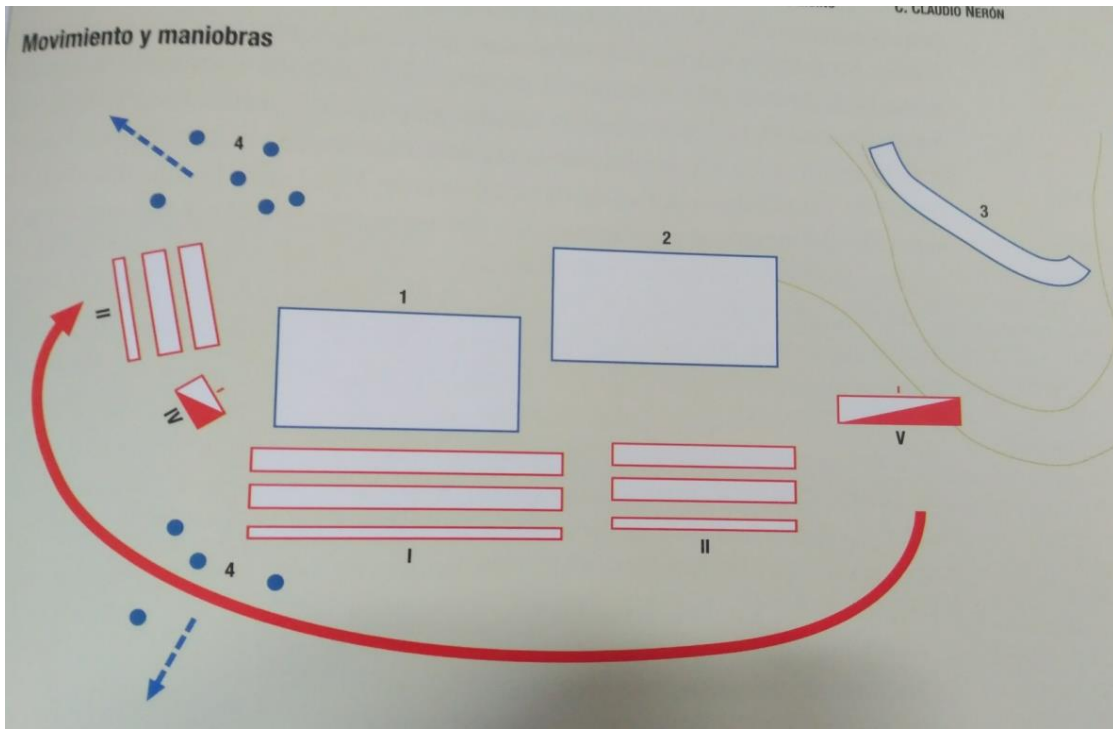


Figura 8. Evolució tàctica de la batalla del Metaure.

Font: FIELDS, Nic (2009). Pàg. 79.

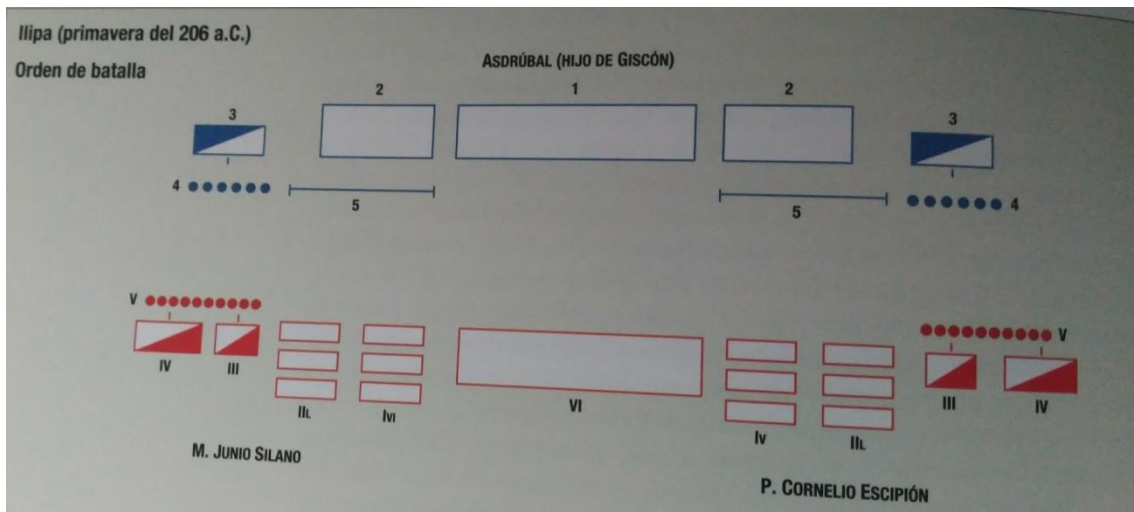


Figura 9. Disposició tàctica de la batalla d'Ilipa.

Font: FIELDS, Nic (2009). Pàg. 82.

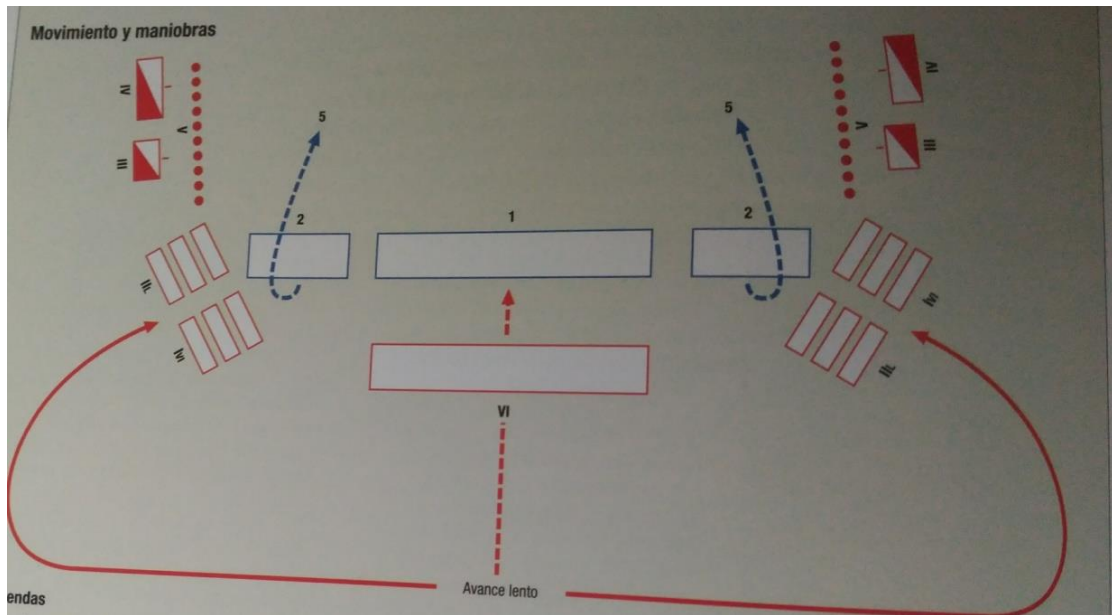


Figura 10. Evolució tàctica de la batalla d'Ilipa.

Font: FIELDS, Nic. (2009). Pàg. 82.

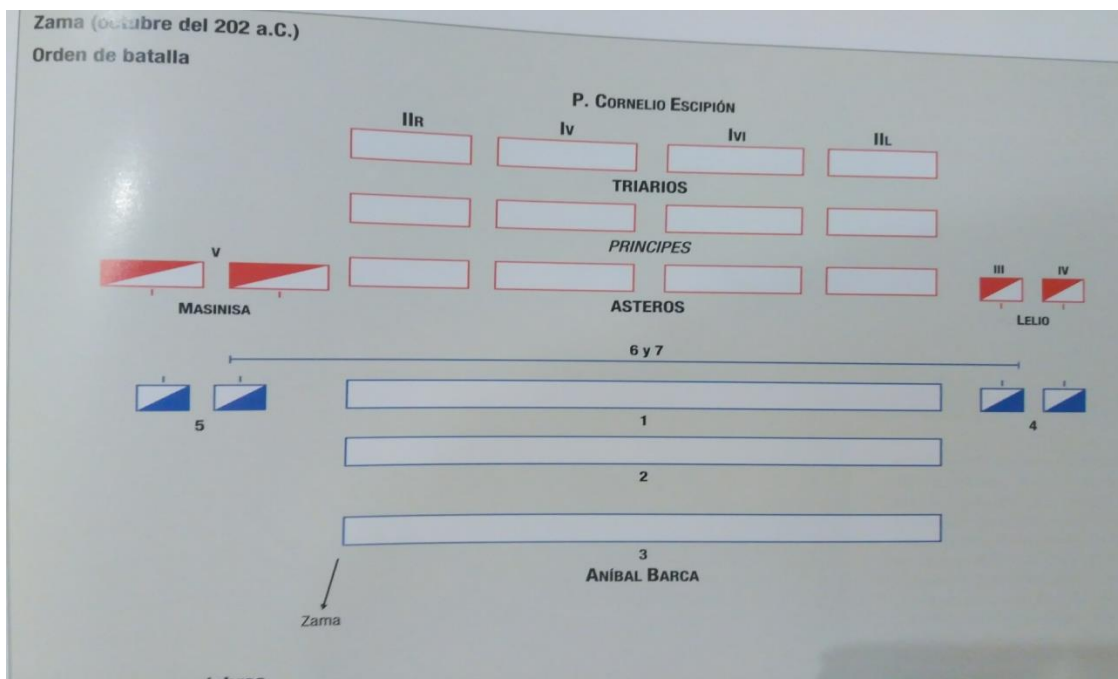


Figura 11. Disposició tàctica de la batalla de Zama.

Font: FIELDS, Nic (2009). Pàg. 83.

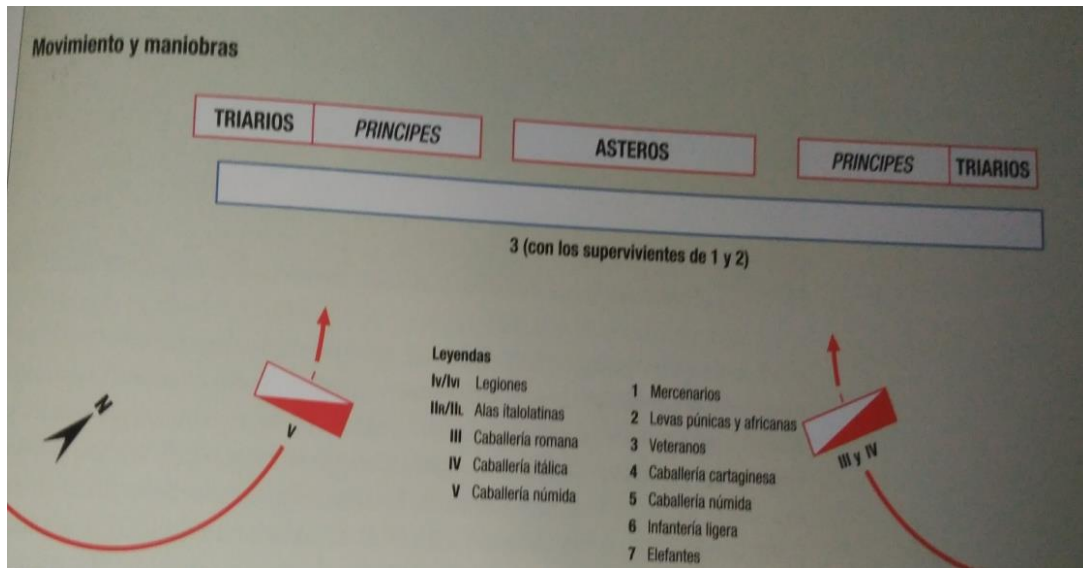


Figura 12. Evolució tàctica de la batalla de Zama.

Font: FIELDS, Nic (2009). Pàg. 83.